

Hoe een spook weer mens wordt

De discriminatie en stigmatisering van vermeende
communisten in Indonesië van 1965 tot 1998 en de
strijd voor herstel van hun rechten en waardigheid
tussen 1998 en 2005

Hoe een spook weer mens wordt

**De discriminatie en stigmatisering van vermeende
communisten in Indonesië van 1965 tot 1998 en de
strijd voor herstel van hun rechten en waardigheid
tussen 1998 en 2005**

Doctoraalscriptie van Lieke Ruijschoot
Studentnummer: 9902961

Taal- en Cultuurstudies
Specialisaties Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen
& Latijns Amerika Studies

Juni 2005

Begeleider: dr. E.B. Locher-Scholten

Voorwoord

Dolblij was ik toen in ik augustus 2003 hoorde dat ik stage zou gaan lopen op de Nederlandse ambassade in Indonesië en ik ging enthousiast aan de slag om mijn magere kennis van de geschiedenis van het land uit te breiden. Mijn begeleider dr. Locher-Scholten stelde voor dat ik mij ter oriëntatie op een mogelijk scriptieonderwerp zou verdiepen in de coup van 1965 omdat er na de val van Soeharto meer bekend was geworden over deze raadselachtige gebeurtenis. Ik associeerde het woord coup echter met vuile machtsspelletjes in een ver verleden en wilde me liever richten op iets wat nu nog van invloed was op de sociale verhoudingen in de Indonesische maatschappij. Mijn nieuwsgierigheid naar het onderwerp werd alsnog gewekt toen ik las over de enorme aantallen mensen die de dood vonden in de maanden na de coup, waar zelfs de meest algemeen ontwikkelde mensen in mijn omgeving niets van af bleken te weten.

Toen ik in februari op de ambassade aan het werk was, werd mij gevraagd een rapport te schrijven over een uitspraak van het Constitutioneel Hof. Dit wettentoetsende instituut had bepaald dat een artikel van de kieswet dat communisten verbodt zich verkiesbaar te stellen in strijd was met de grondwet. Terwijl ik achtergrondinformatie verkreeg uit artikelen en door gesprekken met mensen van verschillende organisaties, ontvouwde zich voor mijn ogen een nationaal trauma. Een erfenis uit het tijdperk van Soeharto die nu nog bepaalde mensen beperkte in hun mogelijkheden en zorgde voor scheve verhoudingen in de maatschappij. Hier wilde ik meer van weten, hier wilde ik mijn scriptie over schrijven. Ik heb er geen moment spijt van gehad, want het onderwerp heeft me tot het eind toe geboeid en dat zal nog lang zo blijven.

Graag wil ik een aantal mensen bedanken voor hun bijdrage aan het eindresultaat dat voor u ligt. Op de ambassade zijn dit Mira voor de fantastische begeleiding, Nicolette voor de geduldige vertalingen en Els voor de strakke organisatie. Judith, Michiel, Sophie, Marieke en mijn moeder Paulien wil ik bedanken voor alle commentaar na het lezen van verschillende stukken. Aan mijn beide ouders heb ik gedurende mijn hele studie veel steun gehad. Matthijs bedank ik voor de hulp met Endnote en Sander voor het snelle geknutsel aan de illustraties. Alle geïnterviewden wil ik bedanken voor hun tijd en de informatie die het onderwerp zo voor mij heeft doen leven. De trouwe leden van de “biebclub” hebben als collega’s gefungeerd, inclusief zinnige en onzinnige gesprekken tijdens de pauzes. Tot slot wil ik Elsbeth Locher-Scholten bedanken voor haar stimulerende, opbouwende en kritische begeleiding. Er doen veel spookverhalen de ronde over strenge of lakse begeleiders, maar ik had me geen betere kunnen wensen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Inhoudsopgave.....	2
1. Inleiding	4
Omgaan met een nationaal trauma	5
Reacties op het trauma van 1965 in Indonesië	6
De maakbaarheid van de geschiedenis	8
Vragen en hoofdstukindeling	10
Verantwoording van de onderzoeksmethode	11
2. Voorgeschiedenis van de discriminatie	14
1920-1950 De beginjaren van de PKI: mislukte opstanden en weinig invloed	14
1950-1965 Onder Aidit wordt de PKI een partij om rekening mee te houden.....	15
1965 Spanning in het politieke speelveld	16
G30S: de Beweging van 30 September komt in actie en wordt neergeslagen.....	17
De theorieën: wie zette de Beweging in gang?.....	19
De nasleep van de coup: jacht op de communisten	20
1965-1968 Soeharto's lange weg naar de troon	22
Samenvatting.....	22
3. De discriminatie.....	25
Inleiding	25
3.1 Basis van de Orde Baru: inperking van vrijheden en aanval op links.....	26
3.1.1 Inperking van vrijheden	26
Pancasila-democratie.....	26
Wetgeving.....	27
3.1.2 Aanval op links.....	29
Moorden.....	29
Gevangenschap	31
Verlies van burgerschap voor bannelingen.....	34
3.2 Geïnstitutionaliseerde discriminatie van ex-tapol.....	36
Beperkingen van bewegingsvrijheid	36
Economische beperkingen en screening	37
Beperkingen in de vrijheid van meningsuiting	40
Beperkingen van politieke activiteiten	42
Conclusie: gevolgen van de discriminatie voor de slachtoffers.....	44
3.3 Stigma	46
De communist als gewelddadige, immorele atheïst.....	47
Ontstaan van het stigma vlak na de coup	48
Herhaling en versterking van het stigma tijdens de Orde Baru	51

Gevolgen van het stigma.....	55
Conclusie.....	56
4. Veranderingen in historisch perspectief.....	58
4.1 Veranderingen onder Soeharto.....	58
4.2 Veranderingen onder Habibie.....	61
4.3 Veranderingen onder Wahid.....	64
4.4 Veranderingen onder Megawati.....	68
4.5 Veranderingen onder Susilo Bambang Yudhoyono.....	71
4.6 Concluderend: stand van zaken.....	73
5. Groepen in de maatschappij.....	77
5.1 Reacties op nationale drama's.....	77
5.2 Reacties op de kwestie 1965 in Indonesië.....	81
5.2.1 Restitutie.....	82
Sociaal-economische steun aan (oud-) politieke gevangenen.....	83
Herstel van rechten: rehabilitatie.....	84
5.2.2 Compensatie.....	87
5.2.3 Medische en psychische hulp.....	88
5.2.4 Genoegdoening.....	88
Waarheid.....	89
Advocacy.....	92
Erkenning.....	94
5.2.5 Herhaling voorkomen.....	95
5.2.6 Verzoening.....	96
5.3 Analyse: factoren ten gunste van het veranderingsproces.....	102
Reformasi.....	102
Samenwerking.....	103
Steun van gerespecteerde mensen.....	104
Mentaliteitsverandering.....	105
5.4 Analyse: beperkende factoren.....	106
Onderlinge strijd.....	106
Gebrek aan fondsen.....	108
Tegenwerking.....	109
Structurele ineffectiviteit.....	113
5.5 Toekomstblik.....	115
6. Conclusie.....	117
Literatuurlijst.....	126
Bijlage I: kaart van Indonesië.....	130
Bijlage II: lijst met geïnterviewde personen.....	131
Bijlage III: vragen voor de interviews.....	134

1. Inleiding

Reformasi. Indonesië is in transitie. Na 32 jaar dictatuur legde president Soeharto op 21 mei 1998 onder grote druk van de bevolking, die hervormingen eiste, zijn ambt neer. Het land begon aan een moeizaam democratiseringsproces. Bij dit proces van hervormingen werd Indonesië geconfronteerd met een nationaal trauma. Er zijn veel gebeurtenissen te noemen tijdens het bewind van Soeharto, de Orde Baru of nieuwe orde, waarbij grove schendingen van de mensenrechten voorkwamen. In Nederland sijpelde af en toe nieuws door van de onderdrukking van afscheidingsbewegingen in de Molukken, Oost-Timor, Aceh en Papua. Ook berichten over incidenten waarbij critici van de regering of moslimgeleerden hard werden aangepakt, bereikten onze ogen en oren. Wat in Nederland echter onderbelicht is gebleven, maar door sommigen de moeder van al het latere geweld in Indonesië wordt genoemd, is het drama dat zich voltrok bij de geboorte van de Orde Baru.

De machtswisseling van Indonesië's eerste president Sukarno naar Soeharto werd ingeluid door een coupoging op 30 september 1965. Die nacht werden zes topgeneraals van hun bed gelicht en vermoord. Soeharto verklaarde zichzelf, als één van de hoogste overgebleven generaals in het leger, tot nieuwe opperbevelhebber en arresteerde binnen een paar dagen alle coupplagers. Hij beschuldigde de communistische partij, de PKI¹, ervan verantwoordelijk te zijn voor de coup en beweerde dat zij daarmee de macht over het land had willen grijpen. Hij riep leger en bevolking op om het land van alle communistische elementen te zuiveren. Wat volgde was, volgens internationale maatstaven, een genocide: handelingen gepleegd met de bedoeling een nationale, etnische, raciale of religieuze groep geheel of gedeeltelijk te vernietigen.² Zeker een half miljoen mensen vond in de massaslachting tussen 1965 en 1968 de dood; een zelfde aantal werd zonder proces gevangen genomen. Aan het einde van die periode had Soeharto het hoogste ambt overgenomen van Sukarno.

Dit drama vormt, vanwege haar omvang en gruwelijkheid maar vooral ook vanwege de langdurige gevolgen, het ergste trauma uit de Orde Baru dat Indonesië kwelt. Na de wrede moorden en langdurige gevangenschap van velen volgde jarenlange onderdrukking van oud-gevangenen en hun familieleden. De slachtoffers van de nasleep van de vermeende

¹ *Partai Komunis Indonesia.*

² *Yearbook of the United Nations, 1948-49*, New York: Columbia University Press, 1949, p. 959-60.

coup werden op verschillende manieren beperkt in hun vrijheden en mogelijkheden: zij mochten bijvoorbeeld niet werken in bepaalde sectoren, zij konden zich niet vrij verplaatsen en werden beperkt in hun vrijheid van meningsuiting. Bovendien werd in Indonesië alleen de anti-communistische visie van de regering op de gebeurtenissen rond de coup verspreid. Hierdoor ontstond er een stigma voor de communisten en werden alle mensen met linkse ideologieën als zeer gevaarlijk beschouwd. Oud-politieke gevangenen en andere vermeende communisten werden zo tijdens de hele Orde Baru juridisch en sociaal-economisch gediscrimineerd. Over deze discriminatie en hoe nu omgegaan wordt met het trauma van de massamoorden na de coup gaat deze scriptie. De centrale vraag is:

Wat zijn de belangrijkste juridische en sociaal-economische veranderingen in Indonesië sinds de val van Soeharto wat betreft de discriminatie en stigmatisering van de slachtoffers van de nasleep van de vermeende communistische coup van 1965?

In deze inleiding leg ik uit hoe ik op deze vraag gekomen ben en wat het beantwoorden van deze vraag ons kan leren. Allereerst wordt het onderzoek geplaatst in de bredere context van hoe regeringen kunnen omgaan met een traumatisch verleden: welke mogelijkheden bestaan er om mensenrechtenschendingen van een vorig regime aan te pakken en op welke manieren kijkt een maatschappij terug op haar eigen geschiedenis? Daarna worden alle elementen van de hoofdvraag toegelicht, gevolgd door een vooruitblik op de verschillende hoofdstukken en de subvragen die hierin aan bod komen. Tot slot volgt een verantwoording van de gebruikte onderzoeksmethode en literatuur.

Omgaan met een nationaal trauma

Indonesië is niet het enige land dat bij een machtswisseling na een dictatoriaal bewind geconfronteerd werd met de traumatische gruwelijkheden van dat bewind. Verschillende landen moesten in de jaren tachtig in Latijns-Amerika en de jaren negentig in Oost-Europa en Afrika bij transitie naar een nieuw, democratisch regime besluiten hoe zij om zouden gaan met mensenrechtenschendingen van het dictatoriale regime van voor de machtswisseling. Martha Minow, professor rechten op Harvard en gespecialiseerd in mensenrechten en politieke transitie, heeft de verschillende manieren onderzocht waarop een maatschappij om kan gaan met genocide en andere grove schendingen van de

mensenrechten.³ In haar boek *Between Vengeance and Forgiveness* zoekt zij een middenweg tussen de twee meest extreme reacties hierop: wraak of vergeving.

Minow pleit ervoor om minder extreme doelen zoals genoegdoening voor de slachtoffers, waarheid, gerechtigheid en verzoening na te streven. Staten, individuen of groepen mensen kunnen verschillende initiatieven nemen om deze doelen te bereiken, die gelijktijdig genomen kunnen worden. Bekende voorbeelden zijn mensenrechtentribunalen en waarheidscommissies, maar ook kleinere initiatieven zoals het bekendmaken van alle namen van slachtoffers, het aanbieden van excuses, of herdenkingen door middel van kunst kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de verwerking van een collectief trauma.

De context van het conflict en van de maatschappij na de transitie bepalen welke initiatieven het meest succesvol zullen zijn. Het is in deze context dat elk land, dus ook Indonesië, uniek is. Minow noemt zes factoren die de context bepalen. Daaronder plaatst zij de betrokkenheid van de internationale gemeenschap, hoe lang geleden de wreedheden hebben plaatsgevonden en of leden van het toenmalige regime nog altijd machtige posities innemen. Het boek staat bol van de voorbeelden van de meest bekende gevallen van grove schendingen van de mensenrechten van de afgelopen eeuw en anekdotes over hoe de verschillende maatschappijen met deze trauma's omgaan. Zuid Afrika, Rwanda, voormalig Joegoslavië, Chili, Argentinië en Guatemala zijn slechts enkele gevallen waar Minow op ingaat. Het is dan ook opvallend dat Indonesië in het hele boek slechts één keer genoemd wordt in een opsomming. Dit geeft al aan dat de genocide in Indonesië en de reactie daarop een speciaal geval betreft, waar in ieder geval tot 1998 weinig aandacht voor was.

Reacties op het trauma van 1965 in Indonesië

Voor de verwerking van het trauma in Indonesië van de nasleep van de coup van 1965 is een aantal factoren van belang. Ten eerste was er bij het conflict een zeer grote groep zogenaamde omstanders die niet direct betrokken was maar wel afwist van de massamoorden en daardoor ook is getekend door het verleden. Ten tweede was internationale kritiek in die tijd en ook later vrijwel afwezig, maar is de huidige *civil society*⁴ in

³ Martha Minow, *Between vengeance and forgiveness: facing history after genocide and mass violence* (Boston, MA, 1998).

⁴ *civil society*: dit is de verzamelnaam voor alle soorten non-profit organisaties en verenigingen die geen onderdeel uitmaken van de regering maar die beroepsgroepen, belangengroepen of delen van de maatschappij

Indonesië en daarbuiten, zoals deze scriptie zal aantonen, wel actief betrokken in de kwestie. Ten derde was er geen sprake van een oorlog maar was het geweld van overheidswege geïnitieerd en deels door haar uitgevoerd.

Het trauma in Indonesië verschilt echter op nog twee manieren significant van de drama's waar wij het meest bekend mee zijn, namelijk doordat het huidige regime voor een groot deel uit dezelfde groep mensen bestaat als toen de gruwelijkheden zich voltrokken en doordat er sindsdien al vele decennia verstreken zijn. Leden van de huidige bureaucratie, het leger, de politie en justitie bezetten die functies niet op het moment van de coup, maar dienden wel nog onder Soeharto waardoor er geen sprake is van een nieuw regime. Dit was bij de machtsovernames in Duitsland na de holocaust en Zuid Afrika na de apartheid wel het geval. Nog unieker is Indonesië wat betreft de verstreken tijd: pas 32 jaar na de massamoorden kwam de maatschappelijke discussie over de verwerking hiervan langzaam op gang en pas 40 jaar na de gebeurtenissen zijn concrete stappen gezet in de richting van een waarheidscommissie. Dit is in groot contrast met andere conflicten zoals de vuile oorlog in Argentinië en de genocide van Rwanda, waar binnen vijf jaar een reactie op kwam.

Het feit dat de traumatische gebeurtenissen in Indonesië zo lang geleden hebben plaatsgevonden brengt een extra complicatie met zich mee. Het drama ging niet vooraf aan een machtswisseling maar vormde de basis van het nieuwe regime. De slachtoffers kregen geen kans om hun situatie te verbeteren en werden juist verder beperkt en monddood gemaakt. De nieuwe regering wilde het drama niet ongedaan maken, integendeel, zij benadrukte keer op keer de legitimiteit daarvan. In Indonesië bestaat het belastende verleden niet alleen uit de kwestie van de massamoorden zelf, maar ook uit de jarenlange discriminatie van iedereen die ervan verdacht werd linkse ideologieën aan te hangen. Dit betekent dat er nu niet alleen behoefte is om de situatie van de slachtoffers te veranderen, maar ook om de geschiedenis te herschrijven. Het beeld dat gedurende de gehele Orde Baru is verspreid van de gebeurtenissen, en van de helden en de schurken, moet in twijfel worden getrokken. Dat is een lastige opdracht voor een maatschappij waarin de regeringsversie van het verhaal op alle vlakken terugkomt: in musea en monumenten, in kunst en feestdagen, in wetten en in de hoofden van mensen.

De maakbaarheid van de geschiedenis

De Franse filosoof Maurice Halbwachs introduceerde halverwege de vorige eeuw de term ‘collectief geheugen’. Volgens zijn theorie bestaat het individuele geheugen niet, maar zijn onze geheugens een soort samenraapsel van de herinneringen van alle groepen waartoe wij behoren.⁵ Het collectief geheugen wijkt af van de geschiedenis omdat het eerste een continue denkstroming is waarin van het verleden slechts dat wordt bewaard, wat nog leeft in het bewustzijn van de mensen, terwijl de geschiedenis volgens Halbwachs een verzameling feiten is.⁶ Anderen noemen het collectief geheugen liever ‘sociaal geheugen’ om te benadrukken dat dit geen automatisch resultaat is van de unieke intersectie van alle groepen waar een persoon toe behoort, maar een constructie die tot stand komt door communicatie tussen mensen.⁷ Ons sociale geheugen bepaalt hoe wij de wereld en onszelf zien en daarmee onze identiteit. John R. Gillis heeft het proces waarmee dit tot stand komt erg mooi omschreven:

“Identities and memories are not things we think *about*, but things we think *with*. As such they have no existence beyond our politics, our social relations, and our histories. We must take responsibility for their uses and abuses, recognizing that every assertion of identity involves a choice that affects not just ourselves but others. [...] Commemorative activity is by definition social and political, for it involves the coordination of individual and group memories, whose results may appear consensual when they are in fact the product of intense contest, struggle, and, in some instances, annihilation.”⁸

Gillis geeft hierin aan dat collectieve herinneringen worden gevormd temidden van machtsverhoudingen en actief in leven worden gehouden door middel van herdenkingen. Tevens stipt hij aan dat sommige herinneringen actief kunnen worden vergeten door een maatschappij, wat hij collectieve amnesie noemt.⁹ David Lowenthal verklaart in zijn lijvige boek *The past is a foreign country* waarom gemeenschappen hun herinneringen vaak vervormen: het liefst benadrukken zij grootsheid, traditie en continuïteit.¹⁰ Paul Connerton gaat een stapje verder door te beweren dat onze beeldvorming van het verleden vaak als doel

⁵ Maurice Halbwachs, *Het collectief geheugen*, Mark Elchardus trans., 1e ed. (Leuven; Amersfoort, 1991), p 7.

⁶ *Ibid.*, p 29-30.

⁷ James Fentress en Chris Wickham, *Social memory* (Oxford etc., 1992), p x.

⁸ John Randall Gillis, *Commemorations: the politics of national identity* (Princeton, N.J., 1994), p 5.

⁹ *Ibid.*, p 7.

¹⁰ David Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge etc., 1985), p 332, 335.

heeft de huidige sociale orde te legitimeren. Net als Gillis beweert hij dat wij onze gezamenlijke herinneringen benadrukken door middel van rituelen van herdenking en zelfs door fysieke gewoontes die we aanleren. Als voorbeeld noemt Connerton de lichamelijke houdingen die mensen soms aannemen waaruit hun macht of rang te lezen valt.¹¹

De collectieve herinnering in Indonesië van de coup, de massamoorden en de geschiedenis van de Orde Baru bevestigt alle bovengenoemde bevindingen. Het Soeharto-regime is er in geslaagd om één bepaalde versie van de geschiedenis, namelijk die versie die haar eigen bewind legitimeerde, gemeengoed te maken. De geïnstitutionaliseerde discriminatie van mensen verdacht van communistische sympathieën droeg bij aan dit proces. Daarnaast versterkte het regime de stigmatisering van deze mensen op verschillende manieren in de kunst, media en het openbare leven. Het is een ontzettend boeiende vraag hoe men in Indonesië na de val van Soeharto geprobeerd heeft dit collectieve geheugen te deconstrueren door de instituties en het stigma waar zij op gebouwd was, ongedaan te maken. Vandaar ook dat de hoofdvraag van deze scriptie zoals we al zagen als volgt luidt:

Wat zijn de belangrijkste juridische en sociaal-economische veranderingen in Indonesië sinds de val van Soeharto wat betreft de discriminatie en stigmatisering van de slachtoffers van de nasleep van de vermeende communistische coup van 1965?

Onder discriminatie versta ik “het onderscheid maken zowel in beoordeling als metterdaad van individuele personen of groepen, zodanig dat aan een persoon of groep ten onrechte bepaalde rechten worden onthouden.”¹² In Indonesië werden gedurende de Orde Baru meerdere groepen mensen stelselmatig gediscrimineerd, met name de inwoners van gebieden in de regio's en inwoners van Chinese afkomst. Al zijn er veel overeenkomsten en raakvlakken tussen de discriminatie van Chinese inwoners en dat van slachtoffers van de kwestie van 1965, deze scriptie zal alleen op de situatie van deze laatste groep ingaan. Een stigma is oorspronkelijk een medische term voor een “kenmerk of teken van een bepaalde afwijking”¹³ maar wordt tegenwoordig meer gebruikt in de zin van een onzichtbare stempel die anderen op iemand drukken. Dit begrip wordt in hoofdstuk 3.3 nader toegelicht.

¹¹ Paul Connerton, *How societies remember* (Cambridge etc., 1989), p 3, 7, 70-73.

¹² *Grote Winkler Prins encyclopedie*, 9^e druk 1990, deel 7.

¹³ *Grote Winkler Prins encyclopedie*, 9^e druk 1990, deel 22.

Vragen en hoofdstukindeling

Om tot een beantwoording van de hoofdvraag te komen behandel ik de volgende subvragen:

- * Wat is de voorgeschiedenis van de discriminatie?
- * Wat hield de discriminatie in de tijd van Soeharto in?
- * Hoe begon de stigmatisering van de communisten en hoe werd deze in stand gehouden?
- * Welke veranderingen hebben er na de Reformasi plaatsgevonden?
- * Welke groepen in de maatschappij houden zich na 1998 met deze kwestie bezig en welke doelen streven zij na?
- * Welke factoren hebben een positieve of negatieve invloed op het veranderingsproces?
- * Welke conclusies vallen er te trekken over het proces van verandering voor de discriminatie en stigmatisering van vermeende communisten en wat voorspelt dit voor de toekomst?

In hoofdstuk 2 wordt een kort overzicht gegeven van de Indonesische geschiedenis vlak voor en na de coup van 1965. Om de omstandigheden waaronder Soeharto aan de macht kwam te verklaren, wordt de opkomst en ondergang van de communistische partij beschreven. De verschillende theorieën over wie er verantwoordelijk was voor de coup komen aan bod evenals de gevolgen ervan. Hoofdstuk 3 gaat over de discriminatie van oud-politieke gevangenen en andere vermeende communisten onder Soeharto. Al is er al veel geschreven over de beperkingen die deze mensen werden opgelegd, nergens in de literatuur heb ik hier een compleet overzicht van aangetroffen. Het eerste deel van het hoofdstuk geeft een indruk van de inrichting van het Orde Baru-regime en de moorden, gevangenschap en ballingschap van velen die gepaard gingen met zijn ontstaan. In het tweede deel worden alle wetten besproken die vermeende communisten beperkten, gevolgd door praktijkverhalen. Het derde deel ten slotte behandelt de stigmatisering die deze groep trof: de oorsprong van het stigma, hoe dit in stand gehouden werd en hoe dit door de staat gebruikt werd.

Hoofdstuk 4 gaat over de veranderingen die hebben plaatsgevonden sinds de val van Soeharto wat betreft de eerder toegelichte discriminatie en het verwerken van het trauma van de massamoorden na de coup. In het eerste deel worden deze veranderingen chronologisch behandeld, in de context van de politieke omstandigheden onder de vier presidenten die

Soeharto opvolgden. Deel twee behelst een overzicht van alle groepen in de maatschappij die zich met de kwestie bezighouden, ingedeeld in de verschillende doelen die zij nastreven. Een analyse van de factoren die het veranderingsproces bevorderen of juist tegenwerken volgt in het laatste deel. Hoofdstuk 5 betreft de conclusie, waar alle subvragen nogmaals kort worden beantwoord om tot slot tot een antwoord op de hoofdvraag te komen.

Verantwoording van de onderzoeksmethode

Voor het schrijven van deze scriptie heb ik vooral literatuuronderzoek gedaan. Voor de achtergrondinformatie gebruikte ik algemene geschiedenisboeken over Indonesië. Over het Soeharto-tijdperk zijn veel boeken te vinden, maar voor informatie over de beperkingen van vermeende communisten heb ik me ook verdiept in rapporten en andere uitgaven van mensenrechtenorganisaties zoals Amnesty, Human Rights Watch en het in Londen opererende Tapol, dat zich specifiek op deze kwestie richt. Daarnaast heb ik verschillende persoonlijke verslagen en romans gelezen om praktijkverhalen te verkrijgen. Voor het vierde hoofdstuk was ik genoodzaakt vooral kranten te raadplegen, omdat ik hier zeer recente ontwikkelingen wilde beschrijven.

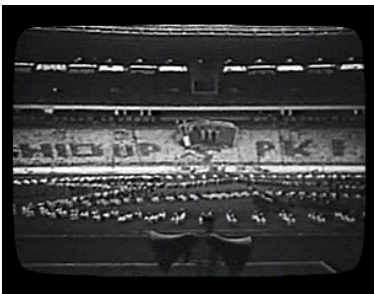
Vanwege mijn stage op de Nederlandse ambassade in Jakarta had ik echter ook de mogelijkheid een aantal mensen uit de *civil society* in Indonesië te interviewen over het onderwerp. De bijlagen bevatten een lijst met de geïnterviewde personen en de vragen die ik de meesten van hen gesteld heb. Deze interviews boden me inzicht in de doelen en prioriteiten van de verschillende organisaties, de verhoudingen onderling en de moeilijkheden en successen die zij hebben doorgemaakt. Daarnaast ging het onderwerp voor mij echt leven door met deze mensen te praten over persoonlijke ervaringen en visies op de kwestie die in deze scriptie wordt behandeld.

Er kunnen enkele kanttekeningen geplaatst worden bij de gebruikte onderzoeksmethode. Ik ben van mening dat de gebruikte literatuur een redelijk overzicht geeft van de meningen van historici over de coup en de gebeurtenissen vlak daarvoor en daarna. Ook geven de rapporten van mensenrechtenorganisaties een vrij volledig beeld van de beperkingen voor de slachtoffers, die ik in kaart heb willen brengen. Om een aantal redenen moet de informatie verkregen uit de interviews echter kritischer bekeken worden. Ten eerste is een aantal van 25 respondenten genoeg voor een kwalitatief onderzoek, maar moeten de meningen van deze mensen niet direct als representatief worden gezien.

Daarnaast werken de gesproken mensen bijna allen in Jakarta of buiten Indonesië, waardoor het moeilijk te toetsen is of hun uitspraken ook voor andere regio's van het land gelden. Van sommige organisaties is mij wel bekend dat zij ook projecten hebben opgezet in andere steden op Java, maar over initiatieven buiten dit eiland ben ik nauwelijks iets te weten gekomen. Ten derde is het mij, ondanks verschillende pogingen daartoe, niet gelukt om in contact te komen met mensen die pertinent tegen het veranderingsproces zijn waar de andere geïnterviewden voor strijden. De interviews geven daarom mogelijk een eenzijdig en subjectief beeld van de werkelijke situatie in Indonesië op dit moment. Desondanks ben ik van mening dat het overzicht in deze scriptie van de groepen die in Jakarta proberen de situatie van de slachtoffers van "1965" te verbeteren vrij compleet is, omdat de mensen die ik gesproken heb me steeds doorverwezen naar elkaar en me boeken aanraadden die ik al kende.

Tot besluit van deze inleiding nog een opmerking over de spelling van het Indonesisch. In deze scriptie wordt zoveel mogelijk de nieuwe spelling gebruikt die in 1972 werd doorgevoerd, behalve bij namen die doorgaans volgens de oude spelling geschreven worden, zoals bij Soeharto. Bij de naam Sukarno wordt in het belang van een duidelijker onderscheid tussen de twee presidenten de nieuwe spelling aangehouden. Verder zult u zien dat veel mensen in Indonesië maar één naam hebben.

2. Voorgeschiedenis van de discriminatie

1. een massale bijeenkomst van de PKI in 1965

2. de Gestapu moet hangen

3. anti-PKI leuzen in 1965

bron: documentaire *Mass Grave*

2. Voorgeschiedenis van de discriminatie

In de 32 jaar dat Soeharto regeerde over Indonesië, werd een grote groep mensen ernstig gediscrimineerd. Het betrof oud-leden van de PKI of van aan de PKI verwante organisaties, maar ook mensen waarvan alleen het vermoeden bestond dat zij aan de partij verbonden waren en zelfs hun familieleden. Deze discriminatie (die verder beschreven wordt in hoofdstuk 3) begon in het jaar 1965, een keerpunt in de Indonesische geschiedenis.

Halverwege dat jaar was de PKI een groeiende, invloedrijke partij. Op 30 september 1965 werd echter een coup gepleegd door PKI-sympathisanten in het leger, waarbij 6 topgeneraals de dood vonden. De communistische partij werd aangewezen als schuldige voor deze daad en werd, om de rust in het land te herstellen, hard aangepakt door het leger onder leiding van generaal Soeharto. Een paar maanden later was de partij niet alleen verboden maar was de gehele partijtop vermoord, gevangen genomen of gevlucht en met hen nog honderdduizenden anderen. Om de oorsprong van de discriminatie die volgde te begrijpen, wordt in dit hoofdstuk een korte uiteenzetting van de indrukwekkende gebeurtenissen in 1965 en de voorgeschiedenis hiervan gegeven.

1920-1950 De beginjaren van de PKI: mislukte opstanden en weinig invloed

De PKI was in de eerste jaren na haar oprichting in 1920 een partij van weinig betekenis. De partij werd langdurig verboden naar aanleiding van mislukte communistische opstanden; in de jaren twintig door de Nederlandse koloniale macht en tijdens de Tweede Wereldoorlog door de bezettingsmacht Japan. Beide keren werden veel leden gevangen genomen en vertrok de partijtop naar de Sovjet Unie.¹⁴ Na de Tweede Wereldoorlog vocht Indonesië onder leiding van President Sukarno voor haar onafhankelijkheid van Nederland. Ondertussen werd er een parlementaire democratie ingesteld, waar de PKI ook aan deelnam. Zij zat altijd in de oppositie en wilde samen met andere partijen een links, nationaal front vormen. Het ledenaantal was echter beperkt en veel leden waren tegelijk lid van andere partijen.

¹⁴ Bob B. Hering, *Soekarno: founding father of Indonesia, 1901-1945* (Leiden, 2002), p 119.

Antonie C. A. Dake, *In the spirit of the Red Banteng: Indonesian communists between Moscow and Peking, 1959-1965*, 2nd ed. (Jakarta, 2002), p 6.

Onder invloed van de Sovjet Unie werd de communistische partij geleidelijk steeds onafhankelijker en radicaler. In 1948 vond er een opstand plaats bij Madiun, waarbij de PKI-leiding plotseling een nieuwe regering uitriep. Deze opstand werd snel neergeslagen door het leger, en de PKI verdween weer naar de achtergrond in het politieke veld. Indonesië werd in 1949 officieel onafhankelijk van Nederland. Een unieke tijd van parlementaire democratie brak aan onder een nieuwe grondwet, waarbij voor President Sukarno een meer bescheiden rol weggelegd was.¹⁵

1950-1965 Onder Aidit wordt de PKI een partij om rekening mee te houden

De communistische partij bedacht onder leiding van secretaris-generaal Aidit een nieuwe strategie, die inhield dat de partij zich nu meer op het uitbreiden van haar macht op de lange termijn richtte. Deze strategie werd gedurende de jaren vijftig uitgevoerd en in deze periode werd de invloed van de PKI steeds verder uitgebreid. Het ledenaantal steeg in de eerste helft van 1952 van 7.000 naar 100.000. Er werden grote organisaties opgezet om niet alleen boeren en arbeiders te verenigen, maar ook jongeren, vrouwen, armen en oud-ambtenaren. De partij steunde de regering en werkte weer samen met de partijen die zich links of centraal in het politieke spectrum bevonden. In 1955 werd het succes van de nieuwe tactiek duidelijk toen de PKI als vierde partij uit de nationale verkiezingen kwam. Vooral in islamitische en militaire kringen realiseerde men zich dat de PKI een speler van betekenis werd in de Indonesische politiek.¹⁶

In 1959 herstelde President Sukarno de grondwet van 1945, waardoor hij zelf verregaande macht kreeg en er een eind kwam aan de parlementaire democratie. Het leger en de islamitische groeperingen stonden tegen die tijd lijnrecht tegenover de PKI. Sukarno toonde zich bekwaam in het 'verdeel en heers'-spelletje door telkens een andere van deze machtige groepen tevreden te stellen met een bepaalde politieke beslissing. Zo hield hij ze allemaal te vriend. In 1963 kondigde Sukarno één van zijn vele nieuwe ideologieën aan, dit keer NASAKOM geheten. Dit acroniem stond voor nationalisme, godsdienst (*agama*) en communisme, een duidelijke poging om drie onverenigbare stromingen bij elkaar te brengen. Toch was het met name voor hoge legerofficieren toen al duidelijk dat Sukarno steeds meer naar de communistische partij neigde als basis voor zijn macht.

¹⁵ Dake, *In the spirit of the Red Banteng*, p 6-14.

¹⁶ *Ibid.*, p 19-22.

In zijn binnenlandse en buitenlandse beleid nam Sukarno in het begin van de jaren zestig namelijk meerdere beslissingen ten gunste van de PKI en ten nadele van de militairen en de moslimgroepen. Zo was Masjumi, de islamitische partij, al in 1960 verboden.¹⁷ In de buitenlandse politiek zocht Sukarno steeds meer toenadering tot het Oosten, met name China.¹⁸ Hij stopte zijn afkeer voor de imperialistische machten niet onder stoelen of banken. In 1963 besloot hij, tegen de wil van het leger in, tot een militaire confrontatie met Maleisië over te gaan, omdat dit buurland zich te veel door zijn koloniale macht Engeland liet beïnvloeden.¹⁹ Bovendien overwoog Sukarno begin 1965 om burgers te bewapenen tegen eventuele dreiging van buitenaf. Het vormen van deze zogenaamde vijfde macht was een voorstel van de PKI en betekende een regelrechte uitdaging van de strijdkrachten.²⁰

1965 Spanning in het politieke speelveld

In 1965 liep de spanning in Indonesië voelbaar op. Ten eerste was de economie falende. De inflatie bedroeg al twee jaar lang meer dan 100% en zou dat jaar oplopen tot 600%, maar het herstellen van de economie behoorde niet tot Sukarno's prioriteiten.²¹ Ten tweede bestond er een geschil over landverdeling. Een paar jaar eerder had de president op verzoek van de PKI agrarische hervormingen ingesteld die inhielden dat grootgrondbezitters, merendeels lid van de grote islamitische partij Nahdlatul Ulama (NU), een deel van hun bezit moesten afstaan aan kleinere boeren. Deze wetten waren door tegenwerking van het leger in 1965 nog altijd niet uitgevoerd. De PKI maakte zichzelf in het begin van het jaar nog minder geliefd dan ze al was door over te gaan op *aksi sepihak*, eenzijdige acties. Boeren namen onder leiding van de communistische vakbond het recht in eigen handen en bezetten grote landerijen, vooral op Java. Geregeld braken hierbij gevechten uit.²²

Bovendien deden in de eerste maanden van 1965 verschillende geruchten de ronde waaruit bleek dat iedereen elkaar wantrouwde. Leaders van de PKI waarschuwden Sukarno voor een Raad van Generaals die op een machtsovername zou zinnen. Het was op dat moment algemeen bekend dat de vijandigheid tussen de president aan de ene kant en de opperbevelhebber van het leger Yani en de minister van defensie en veiligheid Nasution aan

¹⁷ Robert B. Cribb en Colin P. M. Brown, *Modern Indonesia: a history since 1945* (London, 1995), p 88.

¹⁸ Dake, *In the spirit of the Red Banteng*, p 326.

¹⁹ Harold A. Crouch, *The army and politics in Indonesia* (Ithaca, N.Y., 1978), p 45.

²⁰ Ibid., p 86-87.

²¹ Ibid., p 95, Robert. E. Elson, *Suharto: a political biography*, 1 ed. (Cambridge, 2002), p 150.

²² Crouch, *The army and politics*, p 63-64.

de andere kant opliep. Sukarno liet in zijn speeches duidelijk blijken dat de twee generaals hem te veel dwarsboomden in zijn plannen.²³ Tegelijk begonnen halverwege het jaar militaire trainingen voor groepen van een paar honderd burgers op het vliegveld Halim, in Jakarta. Dit bleken vooral leden van de communistische jongerenorganisatie Pemuda Rakyat en van de eveneens linkse vrouwenorganisatie Gerwani te zijn.²⁴ Het leek of iedere groep zinde op een machtsovername.

Tot slot zorgde Sukarno's slechtere gezondheid voor onrust. Aidit en andere PKI-leiders begrepen goed dat de succesvolle uitbreiding van de communistische macht alleen door kon gaan zo lang de president voor het machts-evenwicht bleef zorgen. De schrik zat er goed in toen Sukarno op 4 augustus plotseling instortte. Al was hij er weer snel bovenop, alle politieke spelers waren gealarmeerd. Als hij weg zou vallen zou er een machtsvacuüm ontstaan. Iedereen wist dat er iets stond te gebeuren. Het was in deze gespannen sfeer van hoog oplopend antagonisme tussen de strijdkrachten en de communisten dat de gebeurtenissen van 30 september 1965 plaatsvonden.

G30S: de Beweging van 30 September komt in actie en wordt neergeslagen

Om 7 uur 's ochtends op 1 oktober 1965 wordt Jakarta opgeschrikt door een speciale radio-uitzending. Na het normale nieuws volgt een aankondiging van de Beweging van 30 September. De omroeper verklaart het volgende: "Onder leiding van Luitenant Kolonel Untung heeft de Beweging van 30 September de Raad van Generaals gearresteerd. Deze generaals waren machtslustig en leefden in luxe terwijl zij hun troepen verwaarloosden. Zij planden een coup voor 5 oktober, de dag van het jubileum van de strijdkrachten waarvoor vele legereenheden naar de hoofdstad zijn gekomen. De Beweging, afgekort G30S²⁵, heeft deze coup voorkomen en zal zorg dragen voor de veiligheid van president Sukarno. Ook zullen er snel Revolutionaire Raden gevormd worden in heel het land om de regeringstaak op zich te nemen."²⁶

Geen enkele luisteraar kan op dat moment vermoeden wat er zich die nacht echt heeft afgespeeld of uit wat voor mensen de G30S bestaat. Sterker nog, tot op de dag van vandaag heerst er onduidelijkheid over deze gebeurtenissen en vooral over wie ze in werking

²³ Ibid., p 90-93, 106, Dake, *In the spirit of the Red Banteng*, p 355-358.

²⁴ Crouch, *The army and politics*, p 92, Dake, *In the spirit of the Red Banteng*, p 378-379.

²⁵ Gerakan 30 September

²⁶ Crouch, *The army and politics*, p 97.

heeft gesteld. Zeker is wel dat zeven generaals die nacht van hun bed gelicht worden door militairen, met de boodschap dat zij zich bij de president moeten melden. Zij ruiken allemaal onraad en verzetten zich heftig tegen dit bevel. Daarbij worden sommigen van hen, inclusief opperbevelhebber Yani, gedood. Nasution lukt het echter om te ontsnappen en te vluchten naar de tuin van zijn buurman. In het verwarrende gevecht raakt zijn vijfjarige dochtertje dodelijk gewond en wordt, in plaats van Nasution zelf, één van zijn lijfwachten meegenomen. De militairen nemen de generaals mee naar het vliegveld Halim, het hoofdkwartier van de G30S. Hier worden de nog levende drie ook vermoord en met de rest in een put gedumpt.²⁷

Van het centrale Vrijheidsplein in Jakarta hebben op dat moment enkele bataljons van de G30S de drie zijden ingenomen met daaraan het presidentiële paleis, het radiostation en het telecommunicatiegebouw. Alleen de vierde zijde is in handen van iemand anders: hier staat het hoofdkantoor van de Kostrad²⁸, het Strategisch Reserve Commando van het Leger, onder leiding van generaal Soeharto, zelf blijkbaar geen doelwit van de G30S. Deze dag is de belangrijkste in zijn leven. Door voorzichtig maar doelbewust te handelen kan hij diezelfde avond aankondigen dat de G30S niet een coup voorkomen heeft maar deze juist zelf heeft gepleegd en snel zal worden neergeslagen. Daarmee neemt zijn carrière een vlucht die zal eindigen in het presidentschap. Soeharto weet de bataljons op het Vrijheidsplein over te halen zich aan hem over te geven. In de loop van de dag komt hij erachter dat alleen de luchtmacht aan de coupplengers verbonden is en neemt hij het bevel over de overige strijdkrachten op zich.²⁹

Op Halim bevinden zich niet alleen de officieren van de Beweging van 30 September, maar ook PKI-leider Aidit, bevelhebber van de luchtmacht Omar Dhani en president Sukarno. Wat door iedereen een mislukte coup genoemd wordt, is waarschijnlijk nooit zo bedoeld. De bedoeling van de beweging was vermoedelijk de generaals naar Sukarno te brengen zodat hij ze kon degraderen of ontslaan. Maar nu de generaals gedood zijn en Sukarno geen openbare goedkeuring voor de beweging geeft, gaat het mis. Soeharto stuurt een ultimatum naar de aanwezigen op Halim en Sukarno vertrekt snel naar zijn paleis

²⁷ Ibid., p 99.

²⁸ *Komando Strategis Daerah*.

²⁹ Crouch, *The army and politics*, p 100.

in Bogor. Op 2 oktober wordt het vliegveld met gemak ingenomen door de troepen van Soeharto en komt er een einde aan de vermeende coup.³⁰

De theorieën: wie zette de Beweging in gang?

Voor historici leverden de gebeurtenissen van deze twee dagen veel interessante en belangrijke vraagstukken. Vooral de vraag wie het brein achter de G30S was, hield velen bezig. Harold Crouch heeft de vier meest gangbare theorieën hierover vergeleken.³¹ Volgens de militairen zat de PKI achter de coup. De partij zou in het leger geïnfilteerd zijn en zo de officieren voor haar eigen karretje gespannen hebben. Door middel van de coup wilden de communisten immers de macht grijpen. Deze versie van het verhaal is sindsdien effectief verspreid en wordt door een groot deel van de Indonesiërs nog steeds geloofd.³²

De versie die door de PKI zelf en een aantal buitenlandse academici wordt aangehouden stelt dat de vermeende coup een interne legeraangelegenheid was.³³ De Diponegoro-divisie op Java, waar Yani eerder toe behoorde, zette zich af tegen de legerleiding in Jakarta die een luxe leven leidde, haar afkomst vergeten leek te zijn en veel te amicaal met de Amerikanen optrok. De opstandige officieren wilden voorkomen dat deze legerleiding, oftewel de Raad van Generaals, de macht zou grijpen door hen bij Sukarno op het matje te roepen. De overige twee theorieën noemt Crouch zeer speculatief: historici A. Brackman en A. Dake schrijven dat Sukarno zelf de coup gepland had om van de dwarsliggende generaals af te komen. Wertheim en anderen beweren juist dat Soeharto het werkelijke initiatief nam, wat zij vooral baseren op het feit dat Soeharto niet op de lijst van te ontvoeren generaals stond, en dat hij uiteindelijk het meeste van de situatie profiteerde.

Zoals vaak met theorieën zit er in elke versie een kern van waarheid. Dat de PKI-leiders bij de voorbereidingen voor de coup betrokken waren, valt nauwelijks meer te ontkennen, al bestaat een deel van het bewijs uit getuigenissen die ongetwijfeld onder grote druk geformuleerd zijn. Dat de betrokken officieren eveneens hun eigen motieven hadden, staat ook vast. Hier is minder bewijs voor, maar dat valt te verklaren doordat niemand in die

³⁰ Ibid.

³¹ deze paragraaf is gebaseerd op Ibid., p 101-125.

³² zie hierover hoofdstuk 3.3.

³³ In een editie van de PKI-krant *Harian Rakyat* wordt de G30S zo omschreven, maar verklaart Aidit wel de beweging te steunen. De bedoelde academici zijn Ruth McVey en Ben Anderson die hun theorie in het zogenaamde *Cornell Paper* uit 1967 uitleggen. Zie Benedict R. Anderson, Ruth T. McVey en Frederick P. Bunnell, *A preliminary analysis of the October 1, 1965, coup in Indonesia* (Ithaca, N.Y., 1971).

periode hiervoor bewijs wilde vinden. De officieren van de G30S zijn letterlijk monddood gemaakt doordat zij bijna allemaal snel na de gebeurtenissen geëxecuteerd zijn. Het is verder waarschijnlijk dat Sukarno enige tijd voor de coup al van de plannen van de officieren afwist en dat hij hen niet in de weg stond omdat de ontvoering van de generaals hem wel goed uit zou komen. Tot slot is het mogelijk maar door hem zelf altijd ontkend, dat Soeharto de nacht van de coup een waarschuwing hierover kreeg van een Kolonel Latief die hem bij een ziekenhuisbezoek aan zijn zoon opzocht. Of Soeharto begreep de ernst van de zaak niet, of hij wachtte de gebeurtenissen rustig af in de hoop dat ze in zijn voordeel zouden werken.

Een laatste punt van twijfel waar waarnemers over speculeren is de betrokkenheid van één laatste actor: de Verenigde Staten. Al beschuldigde de G30S de CIA ervan de Raad van Generaals bij te staan in hun voorbereidingen voor een coup, in werkelijkheid werden de VS net als alle andere waarnemers waarschijnlijk verrast door de gebeurtenissen. Wat echter in de loop van de jaren wel aan het licht kwam, is dat Amerikaanse ambassademedewerkers op allerlei manieren steun gaven bij de vernietiging van de communistische partij die volgde.³⁴

De nasleep van de coup: jacht op de communisten

Op 4 oktober 1965 werden de lijken van de vermoorde generaals gevonden in de put bij Halim. Soeharto, die ervoor gezorgd had dat de media in grote aantallen aanwezig was, beschuldigde de PKI ervan in samenwerking met de luchtmacht verantwoordelijk te zijn voor hun dood. Hiermee ging hij in tegen eerdere verklaringen van president Sukarno, die hun betrokkenheid ontkende, zich ervan bewust dat uitgerekend de PKI en de luchtmacht zijn belangrijkste steunpilaren vormden.³⁵ Ondanks zijn verwoede pogingen hen buiten schot te houden, was de jacht op de communisten geopend.

Binnen enkele dagen werden de leiders van de partij en ook de coupplegers gearresteerd. Op 5 oktober werd in het stadion van Jakarta niet de geplande Dag van de Strijdkrachten, maar een statige begrafenis voor de “helden van de revolutie” gehouden. Drie dagen later organiseerde een snel opgerichte anti-G30S actiegroep een demonstratie, waarin

³⁴ Elson, *Suharto*, p 126-127.

³⁵ Crouch, *The army and politics*, p 137-139.

de tienduizenden deelnemers huizen van PKI-leden aanvielen. Het leger keek toe hoe het hoofdkantoor van de partij in vlammen opging, de brandweer bluste slechts de asresten.³⁶

In heel Indonesië werden de laatste maanden van 1965 beheerst door moordpartijen op leden van communistische organisaties. Het doel van het leger was slechts om de PKI als politieke macht uit te schakelen. De bevelen vanuit Jakarta waren echter vaag omschreven, waardoor de regionale legerleiding de strategie zelf bepaalde: daar waar zij de partijleiders snel arresteerde, bleef de slachting beperkt, maar waar zij plaatselijke jongerengroepen bewapende en opruide, liepen de moorden uit de hand. Wertheim merkt cynisch op dat de strijdkrachten nu blijkbaar hun bezwaren tegen een "vijfde macht" lieten varen.³⁷ Overal was hetzelfde patroon te zien: de landeigenaren die het meeste te verliezen hadden van de communistische plannen namen het initiatief. In Oost-Java waren dit de jongeren van de islamitische partij NU, op Bali de nationalisten van de PNI [noot: PNI], in Aceh radicale moslimgroepen en in de rest van Sumatra de katholieke grondbezitters.³⁸ In november riep Sukarno op tot kalmte: "Als we zo doorgaan als we nu doen, broeders, dan gaan we naar de hel. Werkelijk waar, we gaan naar de hel."³⁹ Maar het mocht niet baten.

De schattingen van het aantal slachtoffers lopen sterk uiteen. Een waarheidscommissie, in 1966 ingesteld door president Soeharto, kwam uit op 78.500 doden, terwijl een studentenonderzoek het over één miljoen had. Robert Cribb zette in 1990 dertig op dat moment bekende schattingen en onderzoeken op een rijtje.⁴⁰ Het is onmogelijk vast te stellen om hoeveel mensen het in werkelijkheid ging, maar de meeste waarnemers gaan uit van 250.000 tot een half miljoen. Ook werden er ongeveer 200.000 mensen gearresteerd, en soms jarenlang gevangen gehouden.⁴¹ De slachtoffers waren grotendeels PKI-leden, velen arme boeren die lid waren geworden omdat ze toekomst zagen in het communistische landhervormingsbeleid. Maar ook mensen die op dat moment in de weg stonden van plaatselijke machthebbers werden getroffen en soms werden zelfs burenruzies beslecht. Het

³⁶ Ibid., p 139-141, Elson, *Subarto*, p 123.

³⁷ W. F. Wertheim, "Indonesia before and after the Untung Coup," *Pacific affairs : an international review of the Far East and Pacific area* 39 (1966): p 122.

³⁸ Crouch, *The army and politics*, p 142-157, Wertheim, "Indonesia before and after the Untung Coup," p 120-124.

³⁹ geciteerd in Crouch, *The army and politics*, p 157.

⁴⁰ Robert Cribb, ed., *The Indonesian Killings of 1965/6: Studies from Java to Bali*, 2 ed., vol. 21 (Clayton, Victoria, Australia, 1991), p 12.

⁴¹ Crouch, *The army and politics*, p 155.

doel van het leger, het uitschakelen van de PKI als politieke macht, was na een paar maanden ruimschoots bereikt.

1965-1968 Soeharto's lange weg naar de troon

Vlak na de vermeende coup had Soeharto zich de functie van bevelhebber van het leger toegeëigend. Door voorzichtig en berekenend te handelen en bij gebrek aan andere kandidaten was hij drie jaar later president. Eind 1965 leek Sukarno nog sterk in het zadel te zitten, ondanks zijn onwil toe te geven aan de roep om de PKI te verbieden. Rond de jaarwisseling protesteerden studenten echter steeds heftiger tegen de aanhoudende economische malaise. Zij eisten dat de prijzen omlaag gingen, het kabinet gezuiverd werd van linkse elementen en de PKI verboden werd. Soeharto en zijn vertrouwelingen in het leger lieten de demonstraties uit de hand lopen om Sukarno onder druk te zetten.

Deze tactiek had als gevolg dat Sukarno op 11 maart 1966 een beroemde brief ondertekende waarin hij de uitvoerende macht overdroeg aan generaal Soeharto, de Supersemar.⁴² Soeharto zag zijn kans: hij verbood meteen de PKI en arresteerde een paar dagen later enkele leden van het kabinet. In juli verbood de MPRS⁴³, het voorlopige volkscongres, de verspreiding van de communistische ideologie en legde de Supersemar in wetten vast. In het najaar nam de kritiek op Sukarno's handelen tijdens en na de vermeende coup toe en hij droeg zijn macht in februari '67 officieel aan Soeharto over. Pas in maart 1968 werd Soeharto uiteindelijk door de MPRS officieel tot president benoemd.

Samenvatting

De PKI, in haar beginjaren een kleine partij, was in de jaren zestig uitgegroeid tot een partij met veel macht en tot één van de steunpilaren voor Sukarno's delicate machtsverdeling in het Indonesische politieke speelveld. In 1965 was de spanning tussen de communisten en de strijdkrachten zo hoog opgelopen dat een open conflict in de lijn der verwachtingen lag. In de nacht van 30 september werden zes topgeneraals gedood door een onbekende beweging. Het is onduidelijk wie de echte mastermind achter de actie was. Al werd de beweging bemand door legerofficieren, de strijdkrachten onder leiding van generaal Soeharto schreven de vermeende coup snel toe aan de communisten en begonnen een campagne om de partij

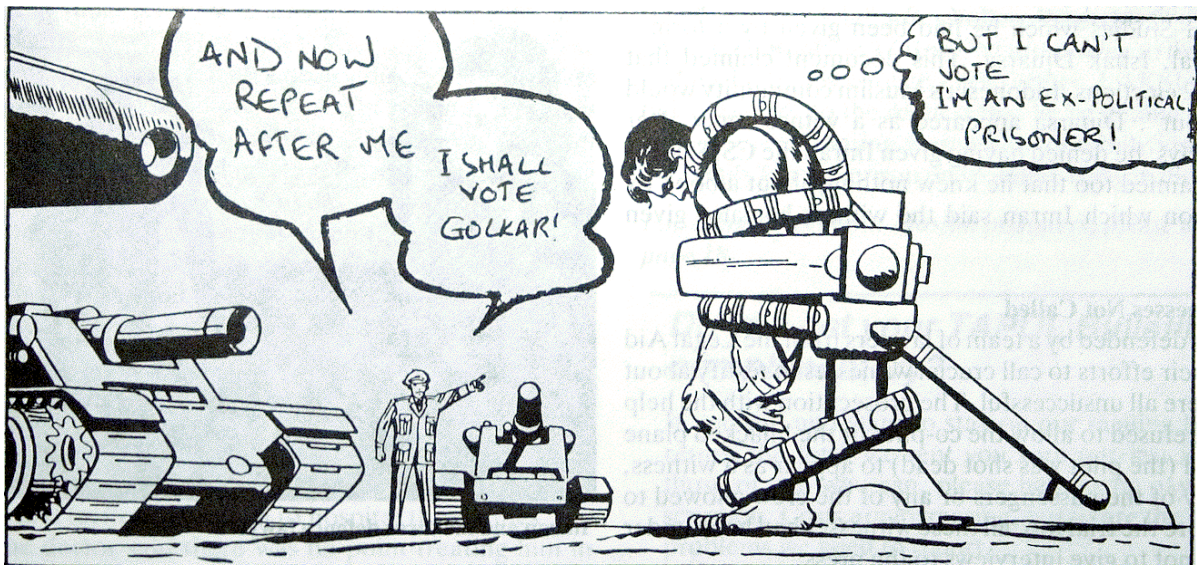
⁴² *Surat Perintah Sebelas Maret*: de brief van de autoriteit van 11 maart.

⁴³ *Majelis Permusyawaratan Rakyat Sementara*.

uit te schakelen. In de maanden daarna werden honderdduizenden vermoedelijke communisten vermoord en nog eens zoveel gevangen genomen. Deze gebeurtenissen vormden niet alleen de basis voor de Orde Baru⁴⁴, het tijdperk waarin Soeharto regeerde, maar ook voor de door hem ingestelde discriminatie van communisten en hun familieleden.

⁴⁴ Nieuwe orde, in tegenstelling tot de *Orde Lama*, de oude orde, het tijdperk van Sukarno.

3. De discriminatie

4. Cartoon waarin de beperkingen van oud-politieke gevangenen worden verbeeld

bron: *Tapol Bulletin* no. 52, juli 1982, p. 5.

3. De discriminatie

Inleiding

Soeharto nam als relatief onbekende generaal stapsgewijs de macht over van de bewonderde president Sukarno en zag in dat legitimatie van zijn gezag hierbij van cruciaal belang was. Hij richtte zich erop om massale steun van de bevolking te verwerven en zijn tegenstanders uit te schakelen. De harde aanpak van de PKI in de eerste maanden na de vermeende coup bleek hiervoor de ideale strategie. Hij gaf de communisten de schuld van de coup en van de verslechterde situatie in het land voor 1965. Daardoor stond de bevolking achter de vernietiging van de PKI om zo het kwaad uit te roeien en de rust en orde in het land te herstellen. Het bood Soeharto tevens de mogelijkheid om zijn politieke tegenstanders te verwijderen van invloedrijke posities op alle bestuursniveaus.

Ook de systematische en langdurige discriminatie van iedereen die in de eerste jaren van de Orde Baru als communist of aanverwante van een communist was bestempeld, diende om het bewind van Soeharto te legitimeren. Door het latente gevaar van het communisme te benadrukken beschikte het regime over een uiterst effectief middel om elke vorm van oppositie de mond te snoeren. Vermeende communisten werden op meerdere manieren beperkt in hun vrijheden. De verschillende vormen van discriminatie waarmee dit tijdens de Orde Baru gebeurde, worden in dit hoofdstuk uiteengezet.

In het eerste deel wordt een beeld gegeven van hoe het Soeharto-bewind de vrijheden van de bevolking behandelde. Vervolgens worden de moorden op en de gevangenschap van vermeende communisten in de eerste jaren van de Orde Baru beschreven. Het tweede deel geeft een overzicht van alle vormen van geïnstitutionaliseerde discriminatie die oud-politieke gevangenen jarenlang moesten ondergaan. Elke paragraaf begint met een overzicht van de ingestelde wetten, gevolgd door verhalen uit de praktijk. Het laatste deel van het hoofdstuk geeft een beeld van het stigma dat communisten en oud-politieke gevangenen opgedrukt kregen tijdens de Orde Baru.

3.1 Basis van de Orde Baru: inperking van vrijheden en aanval op links

De gebeurtenissen van 1965, de vermeende coup en de massaslachting die volgde, vormden de basis waarop Soeharto zijn nieuwe regime bouwde. Het Orde Baru-regime legitimeerde zich op twee manieren. Ten eerste werden veel burgerlijke vrijheden ingeperkt in het belang van de Pancasila. Het Indonesische rechtssysteem bood de staat voldoende ruimte om oppositie aan te pakken en mensenrechten te schenden. Ten tweede zorgde Soeharto voor een zwart schaap dat de maatschappij de schuld kon geven voor de crisissituatie eind 1965, namelijk de PKI. Tussen 1965 en 1968 werden duizenden vermeende communisten vermoord en nog eens zoveel gevangen genomen, allemaal zonder legaal proces. Bannelingen verloren hun burgerrechten. In de paragrafen hierna volgt een nadere uitleg van de manieren waarop Soeharto zijn macht consolideerde.

3.1.1 Inperking van vrijheden

Pancasila-democratie

Een aantal beperkingen van vrijheden gold onder Soeharto voor iedereen. Deze beperkingen werden gerechtvaardigd door het politieke stelsel van de Orde Baru. Al voor Soeharto president werd, kondigde hij aan een democratische maatschappij gebaseerd op de Pancasila na te streven. De Pancasila is bedacht door Sukarno en behelst vijf principes waarop hij de Indonesische natie wilde baseren. Dit zijn: geloof in één God, gerechtvaardigde en geciviliseerde humaniteit, de eenheid van Indonesië, democratie door overleg en consensus onder vertegenwoordigers, en sociale rechtvaardigheid voor alle Indonesiërs. In de praktijk betekende het streven van Soeharto dat hij vooral anti-democratische maatregelen nam.

De prioriteit lag in het begin van zijn regeertijd duidelijk bij economische hervormingen. Economische adviseurs raadden vijfjarenplannen aan waarmee Soeharto Indonesië's falende economie weer op poten zette. Het hielp dat het westen plotseling gul hulp aanbood, in ruil voor zeer voordelige handelsvoorwaarden en toegang tot Indonesië's grondstoffen.⁴⁵ Nadelen van de hervormingen waren een stijgende werkloosheid, veel

⁴⁵ John Pilger, *The new rulers of the world*, 2 ed. (London, 2003), p 39-42.

corruptie en de inperking van individuele vrijheden ten behoeve van de collectieve welvaart.⁴⁶

Het politieke stelsel werd grondig gereorganiseerd. Politieke partijen zouden niet leiden tot besluitvorming op basis van overleg en consensus, de vierde pijler van de Pancasila, maar eerder tot onenigheid en verdeling. Soeharto liet alle nog bestaande partijen fuseren tot twee oppositiepartijen en vormde zelf Golkar, naar eigen zeggen een sociale organisatie waar alle bestaande functionele groepen zich bij moesten aansluiten.⁴⁷ Golkar was bij elke verkiezing verzekerd van de overwinning omdat alle ambtenaren verplicht lid waren en de “partij” als enige toegang tot de pers had en bovendien meer dan de andere partijen mocht campagnevoeren.⁴⁸

In de eerste jaren van de Orde Baru berichtten waarnemers dat de vrijheid van meningsuiting was toegenomen in vergelijking met het Sukarno tijdperk⁴⁹ maar hier kwam gauw een einde aan. Niet alleen politieke partijen, maar ook de pers, onderwijsinstututen en alle maatschappelijke organisaties moesten de Pancasila als basisprincipe onderschrijven. Als een instantie iets publiceerde of deed wat niet strookte met de regeringsopvattingen werd zij beschuldigd van anti-Pancasila praktijken en werd haar de publicatievergunning ontnomen.⁵⁰

Wetgeving

Het Indonesische wettenstelsel is een moeilijk te doorgronden geheel. Er bestaan veel verschillende vormen van wetgeving die officieel hiërarchisch geordend zijn maar in de praktijk naast elkaar bestaan en soms zelfs tegenstrijdig zijn. Sinds Sukarno in 1959 de voorlopige grondwet herriep, is de grondwet van 1945 als basis voor het rechtssysteem behouden. Deze grondwet is de hoogste vorm van wetgeving in het land, gevolgd door verordeningen van het volkscongres.⁵¹ Het parlement kan vervolgens zogenaamde statuten instellen⁵² om deze wetten en verordeningen uit te voeren en de president kan deze statuten via presidentiele regelgeving implementeren. Naast deze officiële procedure van wetgeving

⁴⁶ Arnold C. Brackman, *Indonesia: Suharto's road* (New York, 1973), p 22-27.

⁴⁷ GOLongan KARYa zijn functionele groepen, maatschappelijke organisaties zoals vakbonden, vrouwenbonden en jeugdorganisaties

⁴⁸ Brackman, *Suharto's road*, p 43.

⁴⁹ Ibid., p 7-8, Herbert Feith, *A blot on the "New Order's" record: the fate of 80.000 political prisoners in Indonesia* (1968), p 16.

⁵⁰ Meuthia Ganie-Rochman, *An uphill struggle: advocacy NGOs under Soeharto's New Order* (Depok, 2002), p 57, 113.

⁵¹ *ketetapan* MPR.

⁵² *undang* DPR.

bestaan er echter ook presidentiele besluiten, ministeriele instructies, interne circulaire, decreten van Sukarno en zelfs Nederlandse koloniale wetgeving die allemaal rechtsgeldig zijn.

Een aantal kenmerken van deze Indonesische wetgeving onder Soeharto is voor het onderwerp van deze scriptie van belang. Ten eerste had de president verregaande macht omdat hij als enige instituut zelf wetten kon instellen en herroepen. Ten tweede waren de belangrijkste wetten zo algemeen gesteld dat ze op verschillende manieren geïnterpreteerd en uitgevoerd konden worden. Tot slot was er sprake van een wildgroei aan wetgeving, doordat verschillende autoriteiten wetten konden doorvoeren. Soms werd een nieuwe wet ingesteld zonder dat de oude werd afgeschaft, waardoor het onduidelijk was welke regels wel en niet golden. Dit droeg bij aan een pragmatische implementatie van de voorschriften, die verschilde per tijdperk, regio en zelfs individu.⁵³ Deze drie kenmerken zorgden ervoor dat het Soeharto-regime genoeg ruimte had om binnen het juridische stelsel de mensenrechten te schenden.

Eén van de mensenrechten die tijdens de Orde Baru met voeten werd getreden, was de vrijheid van meningsuiting. Volgens de perswet nr. 21 van 7 september 1982 kregen journalisten pas een publicatievergunning na overleg van de Persraad, waar zij allen lid van moesten zijn. Deze raad werd gecontroleerd door de regering. Het was de plicht van de media om onder andere “de nationale eenheid te versterken, nationale verantwoordelijkheid en discipline te benadrukken en de deelname aan ontwikkeling van het volk te stimuleren.”⁵⁴ Een journalist die iets publiceerde zonder vergunning kon een gevangenisstraf of een flinke boete verwachten. Al eerder werden regels doorgevoerd die de omvang en de toegestane hoeveelheid advertenties van kranten beperkten. Ook deze maatregel was duidelijk bedoeld om grote invloedrijke kranten tegen te werken.⁵⁵

Niet alleen was er streng toezicht op de pers, maar wetgeving onder Soeharto bood tevens mechanismen om kritiek op de regering af te straffen. Een effectief wapen in de strijd tegen oppositie waren enkele wetten die nog uit de koloniale tijd stamden: de zogenaamde haatzaai-artikelen en de anti-subversiewetten. Op basis van deze artikelen kon een ieder die

⁵³ Eddy Damianen Robert N. Hornick, "Indonesia's Formal Legal System: An Introduction," *The American journal of comparative law: a quarterly* (1972): p 523-530, International Commission of Jurists, *Indonesia and the rule of law: twenty years of "New Order" government: a study* (London, 1987), p 56-57.

⁵⁴ *Indonesia and the rule of law*, p 99.

⁵⁵ *Ibid.*, p 100-103.

gevoelens van vijandigheid, haat of minachting tegenover de regering uitte tot zeven jaar gevangen worden gehouden. Omdat deze misdaden ruim gedefinieerd waren, dienden de wetten om vrijwel ieder oppositiegeluid de mond te snoeren. De grondwet, die alleen stelt dat de vrijheid van meningsuiting moet worden vastgelegd in wetten, bood hierbij ook geen tegenwicht.⁵⁶ Door het toezicht op en het bestraffen van kritische media was het voor Soeharto mogelijk om vermeende communisten te behandelen zoals hij dat deed zonder dat er een duidelijk tegengeluid te horen was. In paragraaf 3.3 wordt uitgelegd hoe een zorgvuldig georkestreerde campagne van het leger hier verder aan bijdroeg.

Er waren in Indonesië ook wetten van kracht die de mensenrechten moesten waarborgen. De universele verklaring van de rechten van de mens werd door Indonesië in 1958 ondertekend en artikel 27 van de grondwet stelt dat alle Indonesische burgers gelijke rechten hebben. Desondanks werden vermeende communisten onder Soeharto het slachtoffer van meerdere discriminatoire wetten. In juli 1966 werd de verordening van het voorlopige volkscongres nr. 25 van 1966 ingesteld.⁵⁷ Deze wet verbood de PKI en het verspreiden en bestuderen van communisme, marxisme of leninisme en was het uitgangspunt voor allerlei maatregelen die de maatschappelijke invloed van oud-communisten moesten inperken.⁵⁸ Deze groep mensen werd echter al slachtoffer van moorden, gevangenschap en verlies van ballingschap vóórdat dit verbod werd ingesteld. Deze mensenrechtenschendingen worden hierna één voor één in verschillende paragrafen besproken, waarbij het tweede deel van elke paragraaf bestaat uit voorbeelden uit de praktijk.

3.1.2 Aanval op links

Moorden

Het eerste wat de vermeende communisten als groep trof, waren de moorden en arrestaties van velen van hen. In de maanden na de coup gebeurde dit zonder enige legale basis en meestal slechts op grond van verdenking. Toen Sukarno in maart 1966 via de brief van 11 maart de macht over het land overdroeg aan Soeharto, wendde die zijn verkregen autoriteit direct aan om de PKI te verbieden. Tegen die tijd waren er al duizenden (vermeende)

⁵⁶ Ganie-Rochman, *An uphill struggle*, p 114-116.

⁵⁷ Tap No. XXV/MPRS/1966

⁵⁸ Elson, *Subarto*, p 143-144.

communisten gedood of opgepakt. Het staatsorgaan dat verantwoordelijk was voor het uitschakelen van de communisten heette Kopkamtib⁵⁹, het Commando voor het Herstellen van de Veiligheid en de Orde. Kopkamtib werd op 10 oktober 1965 voor dit doel opgericht en stond onder leiding van Soeharto.⁶⁰ Het is in de literatuur niet duidelijk hoe het onderscheid gemaakt werd tussen wie gedood en wie in hechtenis genomen werd.

Praktijk

De slachting in Indonesië in de maanden na de vermeende coup wordt in de literatuur omschreven in termen die meestal gebruikt worden bij natuurrampen: als een uitbarsting die een logisch gevolg was van de opgebouwde spanningen in de maatschappij. In vergelijking met eerdere gevallen van genocide zoals die van de Joden in Nazi-Duitsland en die door de Rode Khmer in Cambodja vallen enkele verschillen op. In Indonesië waren de moorden gruwelijker, persoonlijker en minder systematisch georganiseerd. Academics wijzen op nationale en lokale factoren, zoals de politieke tegenstelling tussen het leger en de PKI of de geschillen over land, om de snelheid en wreedheid van de massamoord te verklaren. De daders waren veelal jongeren die eerst een korte training kregen van het leger. De scheidslijnen tussen daders en slachtoffers waren religieus, etnisch of economisch van aard, afhankelijk van de tegenstellingen in de verschillende regio's. Het conflict manifesteerde zich tussen landeigenaren en boeren, christenen en moslims, oorspronkelijke bewoners en immigranten, leger en burgers, of strenge en gematigde moslims.⁶¹

Slechts enkele tientallen verhalen van ooggetuigen zijn gedocumenteerd, maar die zijn allemaal even gruwelijk. De slachtoffers werden met messen, knuppels en vuurwapens vermoord en vaak eerst verschrikkelijk verminkt. Zwangere vrouwen werden opengesneden, mensen werden onthoofd en afgesneden lichaamsdelen op openbare plekken tentoongesteld. Soms waren de verminkingen symbolisch, zoals bij de rijke zakenman bij wie overtollig vet werd afgesneden alvorens hij werd vermoord. Andere slachtoffers werden vastgebonden, in brand gestoken en in een ravijn geworpen, of achter een auto gesleept tot ze overleden. In Oost-Java zagen mensen dagenlang lijken drijven in de rivier de Brantas. Soms sloegen de daders hele groepen dood en gooiden hen dan in een voorbereid massagraf. Ook kwamen

⁵⁹ *Komando Operasi Pemulihan Keamanan dan Ketertiban.*

⁶⁰ Amnesty International, *Indonesien: ein Bericht von Amnesty International* (Baden-Baden, 1977), p 29.

⁶¹ Cribb, ed., *The Indonesian killings*, p 11-30.

seksueel getinte wreedheden zoals verminking van geslachtsdelen en verkrachting veel voor.⁶²

Enkele academici wijzen op de invloed van de voorzichtig geplande campagne van het leger. In hoofdstuk 3.3 wordt uitgebreid ingegaan op deze propaganda waarbij de PKI succesvol werd afgebeeld als goddeloos en amoreel. Ironisch genoeg waren het juist seksuele wreedheden en van te voren gegraven gaten waar men voor waarschuwde als de communisten de macht zouden hebben gegrepen. Waarschijnlijk geeft deze propagandacampagne de beste verklaring voor de gruwelijkheid van de massaslachting in Indonesië.

Gevangenschap

Niet alleen in de aanloop naar de arrestaties en moorden, maar ook in het verdere verloop daarvan ontbrak er een juridisch proces of was de rechtsgang ernstig verstoord. De gevangenen werden onderverdeeld in verschillende categorieën, op basis van de mate van betrokkenheid bij de coup en bij de PKI. Tot welke categorie een gevangene gerekend werd, had implicaties voor de afhandeling van zijn arrestatie. Kopkamtib, het eerder genoemde staatsorgaan voor interne veiligheid, was verantwoordelijk voor deze categorisering en voor het verdere beleid betreffende (oud-) politieke gevangenen.

Categorie A betrof mensen die verdacht werden van directe betrokkenheid bij de coup. Het overgrote deel van deze gevangenen wist niets af van de plannen van de coup. Zij zouden volgens de regering allen berecht worden. Dit kan in werkelijkheid nooit de bedoeling geweest zijn, omdat zulke rechtszaken een dure aangelegenheid waren en de regering nauwelijks over bewijs beschikte. In 1971 verklaarde een generaal dat er ongeveer 5000 mensen van categorie A vastzaten.⁶³ In 1966 en '67 vonden er ongeveer 30 rechtszaken plaats, tegen de leden van de Beweging van 30 September en een aantal ministers.⁶⁴ Zij werden bijna allen tot de doodstraf veroordeeld, maar vaak pas jaren later geëxecuteerd. Tussen 1985 en 1990 vonden nog 22 executies plaats.⁶⁵ Uiteindelijk werd slechts een klein deel van deze gevangenen daadwerkelijk berecht, velen overleden voor die tijd en anderen werden opnieuw geclassificeerd onder categorie B.

⁶² Ibid., p 169-176.

⁶³ *Indonesien: ein Bericht von Amnesty International*, p 36.

⁶⁴ Elson, *Suharto*, p 153, Feith, *The fate of 80.000 political prisoners*, p 12.

⁶⁵ Amnesty International, *Indonesia: the 1965 prisoners: a briefing* (London, 1995), p 3.

Categorie B bestond uit mensen die indirect bij de coup betrokken zouden zijn geweest, waaronder leiders van de PKI. Het ontbrak aan genoeg bewijs om hen te berechten, maar omdat zij een gevaar voor de samenleving vormden werden ze in hechtenis gehouden totdat zij de communistische ideologie hadden afgezworen. De regering maakte niet duidelijk hoe zij vast zou stellen dat dit het geval was. Tienduizenden van deze gevangenen werden in strafkampen als dwangarbeiders ingezet. In 1976 gaf Kopkamtib een officieel cijfer van 29.480 categorie B-gevangenen, maar Amnesty schatte het aantal op meer dan het dubbele hiervan.⁶⁶

Categorie C betrof mensen die niet direct betrokken waren bij de coup of de PKI, maar die er op basis van hun handelen en uitspraken van verdacht werden communistische sympathieën te koesteren. Officiële cijfers van de regering varieerden tussen de 25.000 en de 50.000. Amnesty concludeerde door middel van onderzoek bij gevangenis en telling van het aantal vrijgelatenen dat er zeker minstens 55.000 mensen ooit als C-gevangene waren geclassificeerd en dat hun werkelijke aantal waarschijnlijk boven de 100.000 lag.⁶⁷ De regering verklaarde hen vrij te laten zodra de politieke en sociale omstandigheden dit toelieten. Vrijlating liet echter jaren op zich wachten, omdat de plaatselijke autoriteiten hier niet mee geassocieerd wilden worden, of omdat de overheid belang had bij het werk dat de gevangenen verrichtten.⁶⁸ Uiteindelijk werden in de loop van de jaren zeventig duizenden categorie B- en C-gevangenen vrijgelaten.⁶⁹

Praktijk

Gevangenen werden jarenlang het slachtoffer van wreedheden en verwaarlozing. Marteling kwam zeker in het begin veel voor, dit om mensen te dwingen een verklaring af te leggen met de bedoeling om schuld te bekennen of anderen te verraden. Een vrouw vertelde hoe ze dagelijks zag dat soldaten de mannen in de gevangenis op het binnenplein sloegen met hun riemen.⁷⁰ Ex-gevangene Hersri Setiawan verbleef jarenlang op het beruchte gevangenseiland Buru. Toen een vriend van hem ontsnapte werd hij ervan verdacht van het plan op de hoogte te zijn geweest en nachtenlang ondervraagd. Een keer stopte een militair een *wereng*,

⁶⁶ *Indonesien: ein Bericht von Amnesty International*, p 42-45.

⁶⁷ *Ibid.*, p 45-46.

⁶⁸ Feith, *The fate of 80.000 political prisoners*, p 13.

⁶⁹ Human Rights Watch/Asia, *Human rights in Indonesia and East Timor* (Washington, D.C., 1989), p 60.

⁷⁰ Cribb, ed., *The Indonesian killings*, p 231.

een soort krekkel, in zijn oor. Aan het gif dat later nodig was om het insect te doden hield hij een permanente gehoorbeschadiging over.⁷¹

Kolonel Abdul Latief die direct betrokken was bij de coup werd bij zijn arrestatie op 11 oktober 1965 in zijn knie geschoten en met een bajonet neergestoken. Toen hij bijkwam zat zijn complete lijf in een gipsverband en de ontstekende wonden werden niet verzorgd. Na een paar maanden kwamen de maden eruit kruipen. De eerste drie jaar verbleef hij in een smalle, kale, vochtige cel met slechts een matje om op te slapen. Gedurende zijn gevangenschap leed hij aan allerlei aandoeningen en ziektes. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hij na zijn vrijlating in 1998 nauwelijks nog kon lopen of praten. In zijn gepubliceerde verdedigingsrede zegt hij dat zijn verhaal als representatief kan worden gezien voor het lijden van veel politieke gevangenen.⁷²

Vrouwen werden in de gevangenissen vaak seksueel mishandeld en vernederd. Een mensenrechtenadvocate kent alleen in Noord Sumatra al 75 kinderen van vrouwen die tijdens gevangenschap verkracht waren.⁷³ De Britse ex-gevangene Carmel Budiardjo, die later met haar organisatie Tapol campagne zou voeren voor de vrijlating van andere politieke gevangenen, vertelt in een autobiografie van medegevangenen die zich voor verhoor moesten uitkleeden.⁷⁴ Vrouwen die ervan verdacht werden aanwezig te zijn geweest op Halim toen de generaals vermoord werden, moesten naakt dansen voor de militairen. Dit werd gefilmd en gefotografeerd door het leger en vervolgens gebruikt als propagandamateriaal om de bevolking ervan te overtuigen dat communistische vrouwen immoreel en gevaarlijk waren.⁷⁵

In sommige strafkampen moesten de gevangenen dwangarbeid verrichten om in hun eigen levensonderhoud te voorzien. Ook bouwden zij huizen, scholen en kerken en repareerden zij wegen.⁷⁶ In 1976 kondigde de regering aan de gevangenen in fases vrij te laten, maar pas als er genoeg werkgelegenheid voor hen was. Zolang zij geen garantie van werk hadden zouden zij terug kunnen vallen in gezagsondermijnende activiteiten. Tot die tijd

⁷¹ Interview 21

⁷² Abdul Latief, "I, the accused," *Manoa: a pacific journal of international writing* 12 (2000).

⁷³ Interview 16

⁷⁴ Carmel Budiardjo, *Surviving Indonesia's gulag: a Western woman tells her story* (London, 1996), p 14.

⁷⁵ Saskia Wieringa, *Sexual politics in Indonesia*, Institute of Social Studies series (Houndmills, Basingstoke, 2002), p 298.

⁷⁶ Feith, *The fate of 80.000 political prisoners*, p 7.

werden velen verhuisd naar strafkolonies, zoals het eiland Buru.⁷⁷ Er waren ook gevangnissen waar de gevangenen zich relatief vrij konden voelen en soms zelfs bij familie op bezoek konden. Maar ook daar heerste een gebrek aan goed voedsel en medicijnen, met honger en ziektes als gevolg.⁷⁸ Het sterftecijfer in de gevangnissen was buitengewoon hoog.

De rechtszaken die plaatsvonden voldeden op geen enkele manier aan de internationale normen. Rechters waren niet onpartijdig, getuigen werden alleen opgevoerd door het leger en waren allen zelf gevangenen die van tevoren onder druk waren gezet.⁷⁹ De verdachten kregen pas op de dag van de zitting een advocaat toegewezen, die geen of minder dan een week voorbereidingstijd had gekregen.⁸⁰ Gevangenen die in hoger beroep gingen kregen pas jaren later te horen dat dit beroep was afgewezen.⁸¹

Toen halverwege de jaren tachtig, twintig jaar na hun arrestaties, de doodstraf van veertien gevangenen alsnog werd uitgevoerd, zagen veel waarnemers hierin een politieke boodschap van de regering. Volgens sommigen waren de executies bedoeld om de islamitische gemeenschap tegemoet te komen, omdat in de jaren ervoor enkele moslimgeleerden ter dood gebracht waren. Anderen beweerden dat de regering wilde onderstrepen dat zij anti-communistisch bleef ondanks dat de banden met China versterkt werden.⁸² In ieder geval was dit één van de manieren waarop het regime het latente gevaar van de communisten bleef benadrukken.

Verlies van burgerschap voor bannelingen

Indonesiërs die zich ten tijde van de coup in het buitenland bevonden en niet durfden terug te keren naar hun land vanwege de angstige berichten over die periode werd het Indonesisch burgerschap ontnomen. Dit betrof vooral jonge intellectuelen die in communistische landen studeerden en bezoekers van de viering van de Oktoberrevolutie in China in september 1965. Degenen die de actie van de Beweging van 30 September niet afkeurden, mochten ongeacht hun ideologie niet terugkeren naar Indonesië en werden zo tot ballingschap

⁷⁷ *Indonesien: ein Bericht von Amnesty International*, p 111.

⁷⁸ Feith, *The fate of 80.000 political prisoners*, p 3-10.

⁷⁹ Human Rights Watch/Asia, *Indonesia: impact of U.S. involvement in 1965* (New York, 1990), p 3.

⁸⁰ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 61.

⁸¹ *Indonesia: impact of U.S. involvement in 1965*, p 3.

⁸² *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 62.

gedwongen.⁸³ In 1990 kondigde president Soeharto bij een bezoek aan China aan dat de bannelingen terug mochten keren naar hun land, maar dan bij aankomst gearresteerd zouden worden om berecht te worden.⁸⁴

Praktijk

Basuki Resobowo, kunstenaar en lid van de linkse culturele organisatie Lekra⁸⁵, was in China een film aan het draaien ten tijde van de coup. Toen hij bericht kreeg van de massaslachting van leden van PKI-gerelateerde organisaties begreep hij dat hij voorlopig niet kon terugkeren en bleef hij in China. In 1972 vertrok hij naar Europa en enkele jaren later kreeg hij in Nederland asiel.⁸⁶ Er waren honderden zoals hij die tegen hun zin in in Europa, Rusland en China verbleven. Jarenlang konden zij geen contact hebben met hun familieleden in Indonesië, omdat dit hen in gevaar zou brengen. Zo wilde Ruth Havelaar⁸⁷ in de jaren zeventig een pakje van een in Parijs verblijvende Indonesiër naar zijn familie in Kalimantan brengen. Ze werd echter zeer koel ontvangen, mocht niemand het doel van haar reis vertellen en werd aangemoedigd zo snel mogelijk weer te vertrekken.⁸⁸ En Monica Tanuhandaru, die bij de Internationale Organisatie voor Migratie werkt, vertelde dat haar vader pas na vele jaren sporadisch briefcontact durfde te hebben met zijn broer, die in 1965 ook in China was geweest. Zij zagen elkaar uiteindelijk in 1993 voor het eerst weer.⁸⁹

Moord, gevangenschap en verlies van burgerschap was niet het enige waaronder betrokkenen of van betrokkenheid verdachten te lijden hadden. Na 1965 krijgen zij te maken met geïnstitutionaliseerde discriminatie en stigmatisering op grote schaal.

⁸³ Budiawan, "Breaking the immortalized past. Anti-communist discourse and reconciliatory politics in post-Suharto Indonesia" (Ph. D., National University of Singapore, 2003). 5.

⁸⁴ "PKI exiles can return... to face trial" *Tapol Bulletin* no. 102, december 1990

⁸⁵ *Lembaga Kebudayaan Rakyat*, Instituut voor Volkscultuur

⁸⁶ "Basuki: general amnesty" *Tapol Bulletin* no. 102, december 1990

⁸⁷ pseudoniem van Jitske Mulder, de vrouw van ex-tapol Hersri Setiawan en schrijfster van het boekje *Inkwartiering over haar ervaringen als ex-tapol familie in de jaren tachtig in Indonesië te wonen*.

⁸⁸ Ruth Havelaar, *Inkwartiering*, Edith van Dijk trans. (Breda, 1992), p 41-44.

⁸⁹ Interview 7

3.2 Geïstitutionaliseerde discriminatie van ex-tapol

De Indonesische term voor politieke gevangene is *tahanan politik*, afgekort tapol. Iedereen die vrijkwam na een gevangenschap op verdenking van communistische banden, was een ex-tapol en kreeg vanaf het begin van de jaren zeventig de aanduiding ET in zijn identiteitskaart.⁹⁰ Bovendien moesten ex-tapol ook na hun zestigste nog elke vier jaar een nieuw exemplaar aanvragen, terwijl andere Indonesiërs dan een identiteitskaart voor het leven kregen.⁹¹ Deze oud-politieke gevangenen werden beperkt in hun bewegingen, economische mogelijkheden, vrijheid van meningsuiting en politieke activiteiten. Deze beperkingen worden in de volgende paragrafen besproken, waarbij wederom eerst de wetten en vervolgens praktijkverhalen aan bod komen.

Beperkingen van bewegingsvrijheid

De bewegingen van oud-politieke gevangenen werden scherp in de gaten gehouden. Na vrijlating moesten zij toestemming vragen om zich in een bepaald district te vestigen en daarna was er elke keer als zij dat district wilden verlaten, toestemming van de lokale overheid nodig. Voor verhuizen was ook binnen het district toestemming noodzakelijk.⁹² De instructie van Binnenlandse Zaken nr. 32/1981 stelde dat ex-tapol en hun familieleden zich na verhuizing moesten melden bij het plaatselijke legeronderdeel.⁹³ In 1988 vond er nog een grote herregistratie plaats.⁹⁴

Alle Indonesische burgers moesten een vergunning, een *Surat Jalan*, aanvragen om zich te verplaatsen, zeker als zij buiten de provincie of voor langere tijd wilde reizen. Deze vergunning moest in drie kantoren worden aangevraagd en betaald en hier moesten ook aankomst en vertrek worden gerapporteerd. Oud-gevangenen werden hierbij meer tegengewerkt dan andere mensen: de regels werden bij hen strenger toegepast of zij moesten meer geld betalen.⁹⁵ Om een paspoort aan te vragen hadden ex-tapol zelfs speciale toestemming van het Ministerie van Sociale en Politieke Zaken nodig, waardoor het hen erg

⁹⁰ Article 19, International Centre Against Censorship, *Surveillance and suppression: the legacy of the 1965 coup in Indonesia*, Censorship news (1995), p 6.

⁹¹ Interview 14

⁹² *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 63, *Surveillance and suppression*, p 8.

⁹³ "State legislation on PKI members" *The Jakarta Post* 26 februari 2004

⁹⁴ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 71.

⁹⁵ *Indonesia and the rule of law*, p 147.

moeilijk gemaakt werd naar het buitenland te reizen. Ook konden zij op elk moment worden opgeroepen ter ondervraging of om lezingen over bijvoorbeeld de Pancasila bij te wonen.⁹⁶

Praktijk

Van ex-tapol werd verwacht dat zij zich in eerste instantie wekelijks en later maandelijks of jaarlijks bij de plaatselijke autoriteiten meldden. De formaliteiten waren tijdrovend en vaak ook kostbaar, omdat de betreffende ambtenaren kleine vergoedingen verwachtten in ruil voor hun diensten. Ex-tapol Gustaf Dupe vertelde dat hij pakjes sigaretten of andere kleinigheden meenam om de autoriteiten te “motiveren” zijn naam af te vinken.⁹⁷

Verhalen van slachtoffers tonen aan dat de wetten zeer verschillend werden toegepast, ook omdat de ex-tapol zelf manieren vonden om tegen de regels in te gaan. Ruth Havelaar schrijft dat haar man Hersri Setiawan altijd de namen en adressen van zijn overleden familieleden opgaf om de levenden niet aan te hoeven geven.⁹⁸ Gustaf Dupe zorgde ervoor dat hij bij een verhuizing zijn identiteitsbewijs verloor na toestemming van het achtergelaten district en vóór registratie bij zijn nieuwe district. Hierdoor kwam hij aan een nieuw identiteitsbewijs zonder de letters ET. Het omgekeerde gebeurde echter net zo veel: voorheen vrije burgers werden bij een herregistratie opeens wel als ET bestempeld.⁹⁹

In veel gevallen zorgden de strenge regels voor een effectief ontmoedigingsbeleid. Voor elke reis moesten redenen worden opgegeven en de bureaucratie kon het proces vaak vertragen. In augustus 1995 waren Pramodya Ananta Toer en zijn uitgever uitgenodigd om naar de Filippijnen te komen om daar een literaire prijs in ontvangst te nemen. Zij voelden er echter beiden niets voor om de benodigde toestemming bij het ministerie aan te vragen en zijn dus niet gegaan.¹⁰⁰

Economische beperkingen en screening

Voor vermeende communisten die de gevangenis verlieten was het erg moeilijk om werk te vinden. In de eerste jaren van de Orde Baru was er om bij de overheid of bij een particulier bedrijf in dienst te komen een certificaat van niet-betrokkenheid bij de coup nodig. Oud-

⁹⁶ *Surveillance and suppression*, p 8.

⁹⁷ Interview 1

⁹⁸ Havelaar, *Inkwartiering*, p 34-40.

⁹⁹ Interview 1

¹⁰⁰ *Surveillance and suppression*, p 8.

gevangenen konden deze bijna niet verkrijgen. Buiten Java konden zij nog wel ongeschoolde arbeid vinden, maar op Java lukte zelfs dit niet. Zij waren daarom aangewezen op de hulp van familieleden of op eigen ondernemingen als straatverkoper.¹⁰¹ Later werd er van meer beroepen in wetten vastgelegd dat deze niet door ex-tapol uitgeoefend konden worden. Presidentieel besluit Nr. 28 van 1975 bijvoorbeeld sloot hen uit van het werken bij de overheid, de strijdkrachten of in vitale industrieën zoals de nationale oliemaatschappij.¹⁰² Dit besluit werd door parlementair decreet Nr. 6 van 1976 bekrachtigd.¹⁰³

Instructie van Binnenlandse Zaken Nr. 32 van 1981 voegde nog een verzameling beroepen aan de lijst toe waarmee ex-tapol te veel de publieke opinie zouden kunnen beïnvloeden. Zij werden hierdoor ook uitgesloten van werk als onderwijzer, journalist, politicus, geestelijke, advocaat, rechter, kunstenaar, directie van de lokale overheid en zelfs als *dalang*. Deze man die de poppen in het traditionele schimmenspel beweegt en hun stemmen vertolkt, wordt als zeer invloedrijk beschouwd. Het spel is in de geschiedenis van Indonesië vaak als propagandamiddel gebruikt. Ex-tapol konden wel een particulier bedrijf opzetten, maar als een onderneming een ex-tapol op één van de drie topfuncties had, kon het geen staatsleverancier worden.¹⁰⁴

De regering had een uitgebreide procedure van screening tot haar beschikking om te onderzoeken of een kandidaat voor een gevoelige baan in verband kon worden gebracht met de PKI. In 1982 stelde Kopkamtib hier richtlijnen voor op.¹⁰⁵ De kandidaten moesten een gedetailleerde vragenlijst invullen met gegevens over hun familie en over hun verbanden met allerlei organisaties. Vervolgens moesten zij tijdens een mondeling verhoor vertellen over de geschiedenis van hun familie en die van hun echtgenoten en alle kennissen van de voorgaande jaren. Tevens werden zij uitgehoord over hun geloof, ideologie en helden. Zelfs hun mening over protestdemonstraties en spandoeken en over de rol van de strijdkrachten in de maatschappij kwamen aan de orde.¹⁰⁶

Het beleid van het doorlichten van nieuwe en bestaande werknemers werd in 1990 nogmaals vastgelegd in een presidentieel besluit over “bijzonder onderzoek”. Dit heet in het Indonesisch *penelitian khusus* en wordt dan ook de *litsus* genoemd. De screening werd toen

¹⁰¹ Feith, *The fate of 80.000 political prisoners*, p 15-16.

¹⁰² *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 63.

¹⁰³ “State legislation on PKI members” *The Jakarta Post* 26 februari 2004

¹⁰⁴ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 64.

¹⁰⁵ Kopkamtib richtlijn nr. 15/1982, uit “State legislation on PKI members” *The Jakarta Post* 26 februari 2004

¹⁰⁶ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 64-65.

uitgevoerd door Bakorstanas¹⁰⁷, de opvolger van Kopkamtib, en was bedoeld om vast te stellen of een kandidaat “schoon” was en uit een “schone omgeving” kwam¹⁰⁸. Familieleden van mogelijke communisten konden beïnvloed zijn door hun ideologie en werden daarom ook geweerd uit functies bij de overheid, strijdkrachten of staatsondernemingen.¹⁰⁹

Het was voor oud-politieke gevangenen erg moeilijk een baan te verkrijgen, maar zij werden ook op andere manieren economisch benadeeld. Zo waren hun bezittingen vaak ingenomen bij hun arrestatie. Na hun vrijlating konden zij hier geen aanspraak op maken. Als de familie geen kans had gezien hun huis of landgoed te bezetten was dit ook vaak ingenomen. Daarnaast ontvingen de gevangenen tijdens hun hechtenis geen salaris. Er was geen sprake van schadevergoeding voor deze inkomstenderving. Tot slot was het voor oud-politieke gevangenen ook vrijwel onmogelijk om een lening aan te vragen.¹¹⁰ Door deze economische beperkingen was het voor ex-tapol na hun gevangenschap erg moeilijk om zichzelf te onderhouden.

Praktijk

Voor ex-tapol en hun familieleden waren de mogelijkheden om werk te vinden onder de Orde Baru in de praktijk inderdaad zeer beperkt. Als van een ambtenaar bekend werd dat zijn broer gevangen had gezeten, werd hij vaak direct ontslagen. De discriminatie gold echter ook in sectoren die niet verboden waren voor ex-tapol. Een gediplomeerde ingenieur vertelde hoe hij al twintig jaar geen betere baan kon vinden dan handwerk. Hij legde uit dat als er twee kandidaten voor een baan waren, waarvan één een ET-identiteitsbewijs droeg, de ander altijd de baan zou krijgen.¹¹¹ Een logisch gevolg was dat mensen ten alle tijden wilden voorkomen dat zij een directe relatie met een ex-tapol hadden, wat soms tot schrijnende verhalen leidde.

Zo is er het geval van een vrouw van wie het huwelijk de avond van tevoren werd afgeblazen omdat haar schoonfamilie erachter kwam dat haar vader kort gevangen had gezeten vlak na de coup.¹¹² Toen een man solliciteerde naar een baan bij de luchtmacht werd

¹⁰⁷ *Badan Koordinasi Bantuan Pemantapan Stabilitas Nasional*, de Coördinerende Veiligheidsdienst van de Regering

¹⁰⁸ *bersih diri dan bersih lingkungan*: zelf schoon en schone omgeving

¹⁰⁹ *Surveillance and suppression*, p 7.

¹¹⁰ Interview 2, “Former members of PKI fight for their rights in court” *The Jakarta Post* 14 april 2005

¹¹¹ *Surveillance and suppression*, p 7.

¹¹² *Ibid.*, p 9.

bij screening ontdekt dat de vader van zijn vrouw lid was geweest van een studentenorganisatie in Moskou. Hij moest kiezen tussen zijn baan en zijn vrouw, koos het laatste en vertrok naar Duitsland. Een medewerker van de stichting van Gustaf Dupe maakte een andere keuze. Toen hij zich aanmeldde voor een administratief baantje bij het leger werd ontdekt dat de vader van zijn vrouw enkele maanden had vastgezeten op verdenking van communistische sympathieën. Hij scheidde van haar.¹¹³ Deze voorbeelden laten zien dat de discriminatoire maatregelen mensen met weinig middelen en connecties het hardst troffen.

Net als de verplichting te rapporteren werd ook de *litsus* in de praktijk heel wisselend uitgevoerd. In sommige gevallen leken heel andere overwegingen een rol te spelen dan het communistische gevaar. Eind 1985 werd op aanraden van het leger 600 man ontslagen bij het Amerikaanse oliebedrijf Caltex Pacific vanwege hun banden met de PKI-gerelateerde vakbond, die al twintig jaar verboden was. Tegelijk werd meer dan 1000 man ontslagen bij staatsoliebedrijf Pertamina, sommigen omdat zij familielid waren van oude leden van diezelfde vakbond. De echte reden voor deze golf van ontslagen zou echter goed de economische recessie van dat moment kunnen zijn.¹¹⁴

Een ander voorbeeld betreft het Kedung Ombo-damproject in Centraal-Java, medegefinancierd door de Wereldbank. De regering wilde hier in 1989 20.000 mensen laten migreren omdat hun land onder water kwam te staan. Toen de bevolking hier tegen protesteerde, kreeg zij te maken met allerlei dreigementen en geweld van het leger en de lokale autoriteiten. Eén van de tactieken was om hen te beschuldigen van communisme; tientallen kregen bij het vernieuwen van hun identiteitskaart opeens de letters ET erop. Ze werden onder druk gezet om in te stemmen met het migratieprogramma, met de belofte dat de letters ET dan weer weg zouden worden gehaald. Als ze niet meededen zou het stigma van communisme echter ook op hun kinderen en kleinkinderen gedrukt worden.¹¹⁵

Beperkingen in de vrijheid van meningsuiting

De regering deed er alles aan om de invloed van linkse sympathisanten op de publieke opinie te beperken. De wet die het verspreiden en bestuderen van het communisme verbood, het besluit van het voorlopige volkscongres nr. 25 van 1966, vormde hiervoor de legale basis.

¹¹³ Interview 1

¹¹⁴ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 65.

¹¹⁵ *Surveillance and suppression*, p 13.

Ook gebruikte de regering de eerder genoemde perswetten om te zorgen dat de media niets tegen haar zin publiceerde of uitzond. Naast de algemene verplichting om de Pancasila te respecteren en het verbod op communisme, had de regering ook middelen om de ex-tapol rechtstreeks tot zwijgen te dwingen. Boeken geschreven door vermeende communisten werden verboden. Als een boek gedrukt was, diende er een kopie ter controle naar de procureur-generaal gezonden te worden. Als deze vaststelde dat het boek provocerende teksten bevatte werd het uit de handel genomen en werd het bezit ervan strafbaar.¹¹⁶ Zoals gezegd mochten oud-politieke gevangenen ook niet werken als journalist. Daarnaast voorkwam de regering dat bekende ex-tapol in het openbaar mensen toespraken.

Praktijk

Ex-tapol die hun brood verdienden met schrijven, werden door deze maatregelen gedwongen dit anoniem te doen. Hersri Setiawan genoot vlak na zijn vrijlating in 1978 nog redelijke vrijheid en schreef stukken voor de krant Kompas. In 1983 bracht een instructie van de plaatselijke Kopkamtibcommandant hier een einde aan, door de regels betreffende werkende ex-tapol weer aan te scherpen. Hersri bleef wel vertaalwerk doen, maar vanaf dat moment kon zijn naam niet meer in de boeken verschijnen.¹¹⁷ Amarzan Loebis, eveneens oud-gevangene van het strafkamp Buru, schreef ook jarenlang zonder naam in het weekblad Tempo.¹¹⁸

Pramoedya Ananta Toer staat internationaal bekend als één van Indonesië's beste schrijvers. Hij was onder de Nederlanders en onder Sukarno al gevangengenomen vanwege zijn literaire werk en werd twee weken na de vermeende coup opgepakt omdat hij lid was van de PKI-verbante culturele organisatie Lekra. Veertien jaar zat hij vast zonder enig proces noch aanklacht. Een groot deel van deze tijd bracht hij door op het eiland Buru. Boeken van zijn hand, waaronder vier delen van een historische roman, werden verboden in 1981, 1986 en 1988. De procureur-generaal legde uit dat het laatste boek, *Rumah Kaca*¹¹⁹, verboden werd omdat het provocerende en propagandistische teksten en dialogen en verborgen communistische boodschappen bevatte.

¹¹⁶ Harold Augenbraum, "Fear of the word: a conversation with Will Schwalbe on publishing Pramoedya Ananta Toer," *Manoa : a pacific journal of international writing* 2000 (2000): p 186-187.

¹¹⁷ Interview 21 en Havelaar, *Inkwartiering*, p 46-50.

¹¹⁸ Interview 17 en "Indonesisch volk heeft te lang nodig om volwassen te worden" *De Volkskrant*, 3 mei 2004.

¹¹⁹ Het glazen huis.

Toen Pramodya in 1981 was uitgenodigd om een toespraak te houden op de Universiteit van Indonesië werd hem dat verboden. De studenten die de bijeenkomst hadden georganiseerd, werden geschorst en moesten in het buitenland hun studie voortzetten. In 1988 betrapten militairen een aantal studenten op het bezit en verspreiden van verboden boeken en arresteerden hen. Uitgevers van ex-tapol werden vaak bedreigd met juridische stappen omdat zij anti-Pancasilaboeken zouden publiceren.¹²⁰

Deze acties leidden onder de pers tot wat *budaya takut* of een cultuur van angst werd genoemd. Journalisten hanteerden een krampachtige vorm van zelfcensuur, bang om iets te publiceren dat tegen de staatsideologie in zou kunnen gaan. Berichten in de pers waren vaak bijzonder anti-communistisch. Minister van Informatie Harmoko kondigde in 1988 aan dat strenge maatregelen genomen zouden worden tegen mensen die verboden ideologieën verspreidden. Dit gebeurde vlak na de benoeming van Sudharmono, een Golkarlid waar het leger fel tegen was, tot vice-president. De legertop beschuldigde hem ervan banden te hebben met een PKI-organisatie. Om deze beschuldigingen tegen te gaan benadrukten Sudharmono en zijn medestanders, onder andere de eerder genoemde procureur-generaal, het voortdurende communistische gevaar.¹²¹ Hieruit blijkt wederom dat politieke ontwikkelingen vaak bepaalden hoezeer de strijd tegen het communisme leefde.

Beperkingen van politieke activiteiten

De PKI werd in maart 1966 en het verspreiden van communisme in juli van dat jaar verboden. Zoals gezegd liet Soeharto de overige partijen fuseren tot twee oppositiepartijen, waarvan één islamitisch en één nationalistisch was. Tijdens de Orde Baru kreeg de regeringspartij Golkar zoveel privileges dat de twee oppositiepartijen nooit een meerderheid zouden halen bij verkiezingen. Het is duidelijk dat het politieke stelsel onder Soeharto geen enkele ruimte bood aan politici met linkse ideologieën uit de oppositie.

Daarnaast werden ex-tapol erg beperkt in hun mogelijkheden tot politieke participatie. Zij mochten zich niet verkiesbaar stellen. Ook mochten zij pas stemmen als zij hun communistische ideologie aantoonbaar hadden afgezworen. Elke vijf jaar vond, enkele maanden voor de verkiezingen, een grootschalige herziening plaats van de lijst van mensen die mogelijk niet zouden mogen stemmen. Verordening van het parlement nr. 41 van 1980

¹²⁰ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 66-77.

¹²¹ *Ibid.*, p 71-72.

stelde dat alle oud-politieke gevangenen in 1982 zouden mogen stemmen, mits zij aan een aantal voorwaarden voldeden. Zij moesten meer dan twee jaar geleden zijn “teruggekeerd in de maatschappij”, mochten geen enkele politieke activiteit ontplooid hebben, moesten goed gedrag getoond hebben en trouw zijn aan de staat en mochten niet betrokken zijn geweest bij criminele handelingen.¹²²

Praktijk

In de aanloop naar de verkiezingen van 1982 werden meer dan 1,5 miljoen Indonesische mensen onderzocht, die allemaal als ex-tapol bestempeld waren. Dit waren niet alleen oud-politieke gevangenen maar ook mensen die later bij een screening, de *litsus*, als “onder invloed van” het communisme waren bestempeld vanwege hun familieleden of hun handelingen. De lijst werd opgesteld aan de hand van gegevens afkomstig van de herregistratie van ex-tapol in 1981. Ruim 43.000 hiervan mochten uiteindelijk niet deelnemen aan de verkiezingen.¹²³ In de praktijk betekende dit dat zij geen stemkaart ontvingen.

Voor de verkiezingen van 1987 werd een dergelijk aantal mensen de deelname ontzegd en in 1990 werden weer 1,4 miljoen Indonesiërs gescreend. Naast 814 categorie A en 37.760 categorie B oud-gevangenen waren het meer dan een miljoen mensen “verdacht van communisme”. De laatste groep betrof de categorie C oud-gevangenen maar ook alle mensen die later nog als ET bestempeld waren. Minister van Binnenlandse Zaken generaal Rudini benadrukte dat ook mensen die eerder wel toestemming kregen om te stemmen, nu weer uitgesloten konden worden op basis van hun gedrag.¹²⁴ Uiteindelijk mochten in 1992 van de 1,4 miljoen mensen die onderzocht waren 36.345 ex-tapol niet stemmen.¹²⁵

Ruth Havelaar beschrijft hoe in de maanden voor de verkiezingen van 1987 veel ex-tapol uit de buurt werden opgeroepen om allerlei klusjes in de gemeente op te knappen en hiermee hun loyaliteit te bewijzen.¹²⁶ Hun huis werd, net als alle openbare plaatsen, volgeplakt met Golkar-propagandaposters. De plaatselijke gemeenteambtenaar kwam haar man vlak voor de verkiezingen alsnog een stemkaart aanbieden. Die was er echter niet

¹²² “Ex-tapols disenfranchised” *Tapol Bulletin* no. 49, januari 1982.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ “No change for ‘PKI suspects’” *Tapol Bulletin* no. 99, juni 1990.

¹²⁵ “Travel bans and voting rights” *Tapol Bulletin* no. 105, juni 1991.

¹²⁶ Havelaar, *Inkwartiering*, p 100-105.

rouwig om dat hij geen deel uit kon maken van het in zijn ogen kromme politieke systeem en bedankte hier vriendelijk voor.

Ook in de politiek verwijderde Kopkamtib mensen van machtige posities door hen te beschuldigen van communisme. In 1982 werden twee mannen die tot lid van het parlement waren verkozen, ontslagen vlak voor hun installatie. Eén van hen werd ervan beschuldigd lid te zijn geweest van een linkse studentenorganisatie, al ontkende hij dit zelf en had hij eerdere screeningsprocedures wel doorstaan.¹²⁷ In 1988 kondigde de voorzitter van de West-Sumatra-Golkarfractie enkele maatregelen aan die voor het plaatselijke leger ongunstig zouden zijn. Het leger sprak vervolgens de verdenking uit dat hij lid van de PKI zou zijn geweest. Deze verdenking betekende zijn ondergang, want ondanks zijn ontkenning werd de man ontslagen.¹²⁸

Conclusie: gevolgen van de discriminatie voor de slachtoffers

Oud-politieke gevangenen werden geregistreerd en kregen een identiteitsbewijs met de letters ET erop. Hun familieleden en zelfs mensen die verdacht werden van communistische sympathieën kregen echter soms ook een dergelijke identiteitskaart. ET-kaarthouders, of ex-tapol, werden onder Soeharto op allerlei manieren beperkt in hun vrijheden. Deze beperkingen golden voor hun bewegingsvrijheid, economische mogelijkheden, vrijheid van meningsuiting en politieke activiteiten. Uit eerdere praktijkverhalen bleek al dat niet alle slachtoffers evenveel last hadden van de discriminatie. Hoeveel mensen waren daadwerkelijk slachtoffer van beperkingen die ex-tapol werden opgelegd en wat veroorzaakte verschillen in de uitvoering van de wetten?

Slachtoffers beweren graag dat de genoemde maatregelen ongeveer 15 miljoen mensen troffen, een getal dat ze voorrekenen door het aantal oorspronkelijke doden en gevangenen, 3 miljoen, uit te breiden met een gemiddelde van 4 familieleden per slachtoffer. (interview 8) Dit vaak genoemde aantal is onwaarschijnlijk groot. Het begingetal van 3 miljoen komt van een veel geciteerde uitspraak van Sarwo Edhie Wibowo, die als commandant van de speciale eenheden RPKAD¹²⁹ verantwoordelijk was voor de ergste vernietigingsoperaties op Java in 1965 en 1966 en die ooit opschepte dat zijn eenheid wel drie miljoen communisten had vermoord. Er wordt algemeen aangenomen dat dit getal te

¹²⁷ "Campaign against ex-tapols continues" *Tapol Bulletin* no. 54, november 1982.

¹²⁸ *Human rights in Indonesia and East Timor*, p 72-73.

¹²⁹ *Resimen Para Komando Angkatan Darat*, het paracommandoregiment van de landmacht.

hoog ligt.¹³⁰ Daarnaast waren de bedoelde familieleden mogelijk zelf al als communist bestempeld en worden zij daarom in het getal van 15 miljoen ten onrechte dubbel geteld.

Bovendien ondervond niet iedereen in deze groep evenveel belemmering van de officiële regels. Dit maakt de discriminatie echter niet minder erg voor de honderdduizenden die daar wel het slachtoffer van werden. In 1995 meldde Article 19, het Internationale Centrum tegen Censuur, dat er 1,3 miljoen ET-identiteitskaarthouders waren.¹³¹ Dat dit getal aanzienlijk groter is dan het vermoedelijke totale aantal gevangenen naar aanleiding van de coup, komt zoals gezegd doordat de overheid soms ook na screening mensen bestempelde als ET. Deze mensen hadden nooit in de gevangenis gezeten maar werden ervan beschuldigd geen “schone omgeving” te hebben en besmet te zijn door communistische ideeën.

De beperkingen die ex-tapol werden opgelegd verschilden per periode, regio en individueel geval. Uit de wetgeving blijkt dat de mate van strengheid waarmee de regering controle over deze groep mensen uitoefende van tijd tot tijd veranderde. In periodes vlak voor verkiezingen vonden vaak herregistraties plaats en werd er strenger toegezien op uitvoering van de discriminatoire wetten. In de tijd daartussen verslaptte de aandacht voor het communistische gevaar soms en konden ex-tapol zich weer vrijer bewegen. In rapporten van mensenrechtenorganisaties en persoonlijke verhalen van slachtoffers is te zien dat er ook verschillen waren per regio en per individu. Daar waar de moorden het meest uitgebreid waren geweest, bijvoorbeeld in Oost-Java, werden ook de discriminatoire wetten het strengst nageleefd. Verder bleek dat sommige slachtoffers in de loop van de tijd de regels wisten te omzeilen. Vooral mensen op hoge maatschappelijke posities lukte het soms om onder de wetgeving uit te komen, als zij zich verder rustig hielden. Maar mensen op machtige posities konden de wetgeving gebruiken om anderen die hen dwarszaten politiek, sociaal of economische tegen te werken.

In hoeverre plaatselijke autoriteiten het nationale beleid uitvoerden hing dus af van de politieke ontwikkelingen van dat moment, maar ook van de gebeurtenissen in het verleden in de regio, de maatschappelijke status van het slachtoffer en de persoonlijke visie van de ambtenaren zelf. De verschillen in uitvoering maakte de discriminatie onvoorspelbaar en subjectief. Zij vormde voor de slachtoffers een voortdurende dreiging, waardoor zij altijd op hun hoede moesten zijn.

¹³⁰ Wieringa, *Sexual politics*, p 344.

¹³¹ *Surveillance and suppression*, p 2.

3.3 Stigma

Tijdens de Orde Baru golden talloze regels die vermeende communisten en ex-tapol beperkten bij het vinden van werk, in het uiten van hun mening en in hun bewegingen. Wat veel slachtoffers echter aanduiden als het allerergste wat hen overkwam, was de sociale marginalisering veroorzaakt door het stigmatiseren van de communisten. Het beeld van de slechte communist is zo verankerd in de Indonesische maatschappij dat het onderwerp nog altijd taboe is en het woord PKI gebruikt wordt voor alles wat slecht is. Een goed begrip van de kracht van stigma is noodzakelijk om te verklaren hoe de moorden en discriminatie die hiervoor beschreven zijn, konden gebeuren.

Dovidio, Major en Crocker definieerden stigma in 2000 als volgt: "Stigma is a powerful phenomenon, inextricably linked to the value placed on varying social identities. It is a social construction that involves at least two fundamental components: (1) the recognition of difference based on some distinguishing characteristic, or "mark"; and (2) a consequent devaluation of the person." Als de afwijking van de gestigmatiseerde persoon door hem zelf veroorzaakt is, wordt hij nog negatiever beoordeeld door zijn omgeving.¹³² Link en Phelan beschreven stigma in 2001 als het tegelijk voorkomen van bestempelen, stereotypering, scheiding, verlies van status en discriminatie waarbij macht wordt uitgeoefend.¹³³

Het stigmatiseren van een ander kan fungeren om controle te vergroten en angsten te onderdrukken of de eigenwaarde op te krikken. Een stereotiep beeld van de gestigmatiseerde stelt de ander in staat diens karakter en toekomstige gedrag te voorspellen en geeft daarmee een gevoel van controle. Mensen hebben daarnaast een positiever zelfbeeld van zichzelf door een ander als minderwaardig te zien. Er is veel geschreven over de *social identity theory* waarbij niet alleen bij individuen wordt gekeken naar dit proces maar ook bij groepen. John T. Jost wees op de functie van stigma om bepaalde sociale verhoudingen in de maatschappij te legitimeren. Vaak wordt benadrukt dat er een dreiging uitgaat van de

¹³² John F. Dovidio, Brenda Major en Jennifer Crocker, "Introduction and overview," in *The social psychology of stigma*, ed. Todd F. Heatherton (New York, 2000), 3, 7.

¹³³ Bruce G. Link en Jo C. Phelan, "Conceptualizing Stigma," *Annual Review of Sociology* 27 (2001): p 363.

gestigmatiseerde groep. Mogelijke gevolgen zijn dat contact met die groep wordt geminimaliseerd, of dat agressie wordt getoond tegenover de groep.¹³⁴

Het beeld dat in Indonesië heerst van de communisten is een duidelijk voorbeeld van een stigma. Het ging hier niet om een zichtbare afwijking zoals huidskleur of een handicap, maar de autoriteiten hadden na 1965 door middel van de ET-stempel in de identiteitskaarten toch gezorgd dat “communisten” herkenbaar waren. Communisten werden op meerdere manieren gezien als minder dan de normale Indonesiër en als een dreiging voor de status quo. Bovendien hadden zij hun afwijking zelf veroorzaakt en verdienden zij dus geen enkel medelijden. Het stigma werd door het Orde Baru-regime succesvol gebruikt om de maatschappelijke verhoudingen te rechtvaardigen en te behouden. Mijn vraag hoe het mogelijk was dat het stigma nog altijd zo sterk leefde beantwoordde ex-tapol Gustaf Dupe met de verklaring dat het latente gevaar van het communisme al tweeëndertig jaar lang in alles benadrukt werd. “Do you know how many days that is?” vroeg hij mij.¹³⁵ In de volgende paragrafen wordt achtereenvolgens uitgelegd welk beeld er bestond van de communisten, hoe dit beeld tot stand kwam vlak na de vermeende coup, hoe het stigma in de loop van de tijd is versterkt en op wat voor manieren dit werd gebruikt.

De communist als gewelddadige, immorele atheïst

In Indonesië waart een spook. Het spook is een gevaarlijke vreemdeling schuilend in donkere schaduwen, van niemand familie of vriend. Toch weet iedereen hoe hij eruitziet en wat hij doet. Hij heeft zelfs een naam: PKI. De communist staat bekend als een gevaarlijke persoon, man of vrouw. Niet alleen is hij extreem gewelddadig en sadistisch, hij houdt er ook ideeën op na die de maatschappij als geheel kunnen schaden. De Indonesiërs die ik hiernaar vroeg, antwoordden, zichtbaar ongemakkelijk over het onderwerp, dat het iets te maken had met een heel onverstandige landbouwpolitiek, een beleid waar alle gewassen aan doodgingen. De PKI-er zou er alles aan doen om zijn idealen te bewerkstelligen. Immorele communistische vrouwen gooien hun seksuele krachten in de strijd om onschuldige machthebbers te verleiden tot communistische maatregelen. De mannen doen er niets aan om hun op hol geslagen vrouwen te temmen.

¹³⁴ Jim Blascovich et al., "Stigma, threat, and social interactions," in *The social psychology of stigma*, ed. Todd F. Heatherton (New York, 2000), 308, Dovidio, Majoren Crocker, "Introduction and overview," 7-9, 21.

¹³⁵ Interview 1

Communisten hebben het slechtste voor met de Indonesische natie en zijn tegen de Pancasila. Ze geloven immers niet in een god, de eerste pijler van de Pancasila. Dat is hun grootste zonde: het atheïsme. En tot slot is de communist natuurlijk lelijk. Henk Schulte Nordholt vertelde dat een Indonesische studente verbaasd had gereageerd op de archiefbeelden in de documentaire *Shadowplay*. Ze had niet verwacht dat PKI-leider Aidit zo'n normaal, bijna knap gezicht had gehad, omdat ze zich hem altijd als een soort monster had ingebeeld.¹³⁶ De PKI-er, marxist, communist, leninist of socialist stond in Indonesië onder Soeharto gelijk aan alles wat slecht was. Het is verbazingwekkend hoe snel dit beeld gemeengoed werd, terwijl de communistische partij vlak voor de coup nog de grootste aanhang had in het land. Een zorgvuldig geplande lastercampagne van het leger verklaart dit.

Ontstaan van het stigma vlak na de coup

Bij het opgraven van de lijken van de generaals uit de put bij Halim op 3 oktober wees Soeharto gelijk met de beschuldigende vinger naar de PKI. De communistische partij was al in diskrediet geraakt door de mislukte Madiunopstand van 1948 en de gewelddadige eenzijdige acties, *aksi sepibak*, op het platteland, waarbij boeren landerijen van grootgrondbezitters bezetten om zo landhervormingen af te dwingen. Tot een politieke moord was het in Indonesië op dat moment nog niet gekomen. Tot de coup waren de communisten, de nationalist, het leger en de islamitische groeperingen vooral bezig geweest hun steun voor de Pancasila te benadrukken, in plaats van zich onderling te onderscheiden. Daar kwam nu verandering in: het leger maakte duidelijk dat de PKI al lang zinde op een machtsovername en nu te ver was gegaan.¹³⁷

Het stigma van de communisten diende in de eerste maanden na de coup om de massaslachting die plaatsvond te rationaliseren. Er deden, zoals we al zagen, verhalen de ronde van de graven die de communisten gegraven hadden voor hun slachtoffers en de doodslijsten die zij opgesteld hadden.¹³⁸ De werkelijkheid werd hier omgedraaid: de vermoorde communisten werden vaak in voorbereide gaten gedumpt en het leger hield lijsten bij van de belangrijkste doelwitten. Veel daders zeggen achteraf dat het een kwestie was van doden of gedood worden: je moest bewijzen dat je tegen de communisten was, want

¹³⁶ Interview 22

¹³⁷ Cribb, ed., *The Indonesian killings*, p 28-29.

¹³⁸ *Ibid.*, p 35.

anders was je misschien wel vóór hen.¹³⁹ Dit verklaart waarom de communisten al gauw door iedereen als een bedreiging voor het land werden gezien en de slachting als zuivering.

Soeharto en de zijnen gaven de schuld aan alle leden van alle linkse organisaties, want zij zouden allemaal betrokken geweest zijn bij of op zijn minst op de hoogte geweest zijn van de coupplannen. Zij achtten dit bewezen omdat er op 1 oktober in meerdere steden Revolutionaire Raden werden uitgeroepen. Het feit dat de PKI-krant *Harian Rakyat* op 2 oktober een artikel plaatste waarin deze steun betuigde aan de Beweging van 30 September droeg bij aan dit idee.¹⁴⁰ Op 7 oktober introduceerde het leger het geraffineerde acroniem Gestapu¹⁴¹ als naam voor de beweging, wat associaties opriep met de fascistische van Nazi-Duitsland.¹⁴² Inmiddels kwamen ook de eerste berichten over de gruwelijkheden die hadden plaatsgevonden op Halim in de kranten.

Het leger maakte slim gebruik van de pers. In de eerste week na de coup mochten slechts twee kranten, beide van het leger, uitkomen.¹⁴³ Doordat de gehele communistische partijtop binnen enkele weken was vermoord of gevangen genomen, was er ook daarna geen enkel tegengeluid te horen. Het leger begon een campagne waarvan vooral de linkse vrouwenorganisatie Gerwani het doelwit werd. In eerste instantie meldden de kranten alleen dat Gerwani-leden van de moorden op de hoogte moesten zijn geweest, omdat zij trainingen hielden bij Lubang Buaya¹⁴⁴, een trainingskamp bij het vliegveld Halim waar de generaals vermoord en in een put gegooid waren. Binnen een week deden echter zeer spectaculaire verhalen de ronde over hoe de vrouwen de ontvoerde generaals hadden toegetakeld.

Zij zouden eerst naakt en hysterisch schreeuwend de Dans van de Geurende Bloemen hebben opgevoerd. Vervolgens zouden zij de gezichten van de generaals met scheermessen hebben toegetakeld en hun genitaliën hebben afgesneden. Ook zouden zij hun ogen hebben uitgestoken met een mesje dat normaal op rubberplantages werd gebruikt. Een krant plaatste een foto waarop een gevangen genomen PKI-lid demonstreerde hoe dit gedaan werd. Wekenlang werden bekentenissen van gevangen genomen vrouwen gepubliceerd. Zij zouden zich onder invloed van drugs en met allerlei beloningen in het

¹³⁹ Wertheim, "Indonesia before and after the Untung Coup," p 125.

¹⁴⁰ Crouch, *The army and politics*, p 102.

¹⁴¹ *Gerakan September Tiga Puluh*, de beweging van dertig september, zie afbeelding 2.

¹⁴² Wieringa, *Sexual politics*, p 303.

¹⁴³ Asvi Warman Adam, "The year that never ended," in *Violent Internal Conflicts in Asia Pacific: histories, political economies and policies*, ed. Dewi Fortuna Anwar, et al. (Jakarta, 2005), p 33.

¹⁴⁴ Lubang Buaya: krokodillengat, de naam van het dorpje waar het trainingskamp zich bevond.

voorzicht hebben voorbereid op deze handelingen.¹⁴⁵ Ook hier werd de werkelijkheid omgedraaid. De gevangen genomen vrouwen werden zelf door middel van perverse martelingen gedwongen tot hun bekentenissen. Een autopsierapport dat zorgvuldig uit de pers gehouden werd, bewees dat alle verwondingen van de generaals door kogels of harde klappen veroorzaakt waren. Hun gezichten en geslachtsdelen waren intact.¹⁴⁶

Elias en Scotson wezen in hun onderzoek *The Established and the Outsiders* uit 1965 al op het feit dat roddel bij in-group- en out-groupprocessen een belangrijke rol speelt. Roddel, informatie over derden waaruit minachting klinkt, dient om morele waarden te onderstrepen, om de eigen groep op te hemelen en anderen neer te halen. Alleen roddels die het bestaande beeld van een groep mensen bevestigen zijn interessant en worden doorverteld.¹⁴⁷ Ook de waanzinnige verhalen over de marteling van de generaals werden in de pers met enthousiasme herhaald, met als doel een morele boodschap over te brengen. De communistische vrouwen hadden te veel vrijheid gekregen en waren te zelfstandig en bovendien politiek actief. Dit zou hun losbandigheid hebben veroorzaakt. De media riep de vrouwen van Indonesië op om dit soort gedrag af te keuren en hun huiselijke plichten niet te verwaarlozen.¹⁴⁸

Naast immoreel werden de communisten vooral afgebeeld als niet-gelovig. Het Indonesische woord voor ongelovige is *kafir*, wat de ontkenning van het bestaan van God maar ook de ontkenning van menselijke deugden inhoudt. Iemand een atheïst noemen betekent dus niet alleen dat hij als anders gezien wordt maar impliceert bovendien een waardeoordeel. De anti-PKI-campagne werd gepresenteerd als een soort heilige oorlog, een vorm van zelfverdediging waar iedere goede moslim aan deel moest nemen.¹⁴⁹ In werkelijkheid bestond het communisme in Indonesië naast de religie. Al fulmineerde PKI-leider Aidit wel tegen islamitische leiders die hun volgelingen afpersten, toch waren veel leden van de partij tegelijk moslim of anderszins gelovig.¹⁵⁰ Velen van hen waren lid geworden omdat de PKI hen land en andere benodigdheden voor het verbouwen van rijst

¹⁴⁵ Wieringa, *Sexual politics*, p 301-314.

¹⁴⁶ Ibid., p 295-299, 303.

¹⁴⁷ N. Eliassen J. L. Scotson, *The established and the outsiders: a sociological enquiry into community problems* (London, 1965), p 89-105.

¹⁴⁸ Wieringa, *Sexual politics*, p 281-288.

¹⁴⁹ Budiawan, "Breaking the immortalized past", p 94.

¹⁵⁰ Ibid. 88.

aanbod, niet vanwege het atheïstische karakter van de partij.¹⁵¹ Enkele oud-PKI leden verklaarden dat zij overeenkomsten zagen tussen communistische en islamitische waarden.¹⁵²

Zelfs in het buitenland werd er over de uitroeiing van de communisten in deze tijd van Koude Oorlog nauwelijks negatief bericht. Een veel genoemd citaat is dat van het Amerikaanse blad *Time* van juli 1966, die de massamoorden “the West’s best news for years” noemde.¹⁵³ De verhalen over de Gerwani-gruwelijkheden werden vaak klakkeloos overgenomen. In sommige gevallen speelde de buitenlandse pers opzettelijk een actieve rol in het verspreiden van negatieve verhalen over de communisten, zich ervan bewust dat zij als een betrouwbare bron werd beschouwd.¹⁵⁴

Herhaling en versterking van het stigma tijdens de Orde Baru

Het beeld van de communisten werd keer op keer versterkt doordat de regering haar versie van de gebeurtenissen verspreidde. Dit werd op allerlei manieren gedaan: in het onderwijs, door middel van musea en monumenten, door de viering van nationale feestdagen en in de culturele sfeer door de productie van films en boeken. Bovendien werd het stigma verspreid in de vorm van volksverhalen. Hierna volgt een korte uitleg van elk van deze manieren.

Onderwijs

Vanaf de jaren zeventig begon men op de basisscholen met het geven van PMP¹⁵⁵, Pancasila moraallessen. Deze lessen waren, samen met godsdienstonderwijs, de enige waarvan de kinderen de eindtoetsen moesten halen om over te gaan naar de volgende klas. Bij PMP vertelden leraren over de normen en waarden van de Indonesische staat. De helden en vijanden kwamen overeen met de regeringsversie van de geschiedenis. Budiawan vertelt in zijn proefschrift over het anti-communistische discours dat leerlingen die toetsen voor deze vakken niet haalden door anderen vaak gepest en ‘communist’ of ‘atheïst’ genoemd werden.¹⁵⁶ Vanaf 1984 werd het vak PSPB¹⁵⁷, geschiedenisles van de nationale strijd, gegeven.

¹⁵¹ Wertheim, "Indonesia before and after the Untung Coup," p 123.

¹⁵² Budiawan, "Breaking the immortalized past", p 19-20.

¹⁵³ Adam Schwarz, *A nation in waiting: Indonesia's search for stability*, 2e ed. (Boulder, Colorado, 2000), p 22, Wertheim, "Indonesia before and after the Untung Coup," p 115.

¹⁵⁴ Chris Hilton, "Shadowplay: Indonesia's year of living dangerous," (Australië, 2001).

¹⁵⁵ *Pendidikan Moral Pancasila*

¹⁵⁶ Budiawan, "Breaking the immortalized past", p 55.

¹⁵⁷ *Pendidikan Sejarah Perjuangan Bangsa*

In een wet uit 1982 was vastgelegd dat dit vak moest afwijken van normale geschiedenisles omdat het met een bepaald doel gegeven zou worden, namelijk het bijbrengen van waardering voor nationale normen en waarden. De studenten moesten verschillende dingen leren: onder andere dat het Nederlandse kolonialisme de oorzaak was van het lijden van de Indonesische bevolking, maar ook dat de *aksi sepihak* van de PKI bedoeld waren om de Republiek van Indonesië te vernietigen en dat er in het belang van de onafhankelijkheid en gerechtigheid actie ondernomen werd tegen de communisten. In 1994 werden het vak PSPB vervangen door PKN¹⁵⁸, een meer academische vorm van maatschappijleer.¹⁵⁹

In 1976 publiceerde een groep academici een standaardwerk over de Indonesische geschiedenis, bedoeld voor gebruik bij geschiedenisles bij de bovenbouw en als inspiratie voor de tekstboeken van basisscholen en onderbouw. In deze SNI¹⁶⁰ speelde het leger een centrale rol. Omdat de militairen de helden van de onafhankelijkheidsstrijd waren, heette hun latere inmenging in politiek gerechtvaardigd. Zij redden nog een keer het land door alle betrokkenen bij de coupoging, steevast G30S/PKI genoemd, te elimineren. Het boek benadrukte dat de PKI al vanaf het begin van haar bestaan de macht over de regering wilde overnemen. Sukarno werd afgebeeld als een president die zijn land de vernieling in hielp door sterk naar de PKI over te hellen en niet naar de wensen van zijn bevolking te luisteren.¹⁶¹

Musea en monumenten

In verschillende musea is de visie van de regering op de gebeurtenissen rond de coup terug te zien. Op Lubang Buaya werd in 1990 het Museum van het Verraad van de PKI geplaatst, met daarin papier-maché miniaturen van alle rebelse acties waar de PKI ooit bij betrokken was geweest. Ook waren er foto's te zien van de vermoorde generaals.¹⁶² In het MONAS¹⁶³ op het centrale plein van Jakarta bevinden zich diorama's waarin de nationale geschiedenis wordt afgebeeld. Het plan voor dit museum stamde al uit 1964, maar het werd uiteindelijk in 1970 met enkele wijzigingen voltooid. Een aantal scènes waarin Sukarno centraal stond

¹⁵⁸ *Pelajaran Kewarga Negeraan*.

¹⁵⁹ Asvi Warman Adam, "History, nationalism, and power," in *Social Science and Power in Indonesia*, ed. Vedi R. Hadiz and Daniel Dhakidae (Singapore, 2005), p 268-270.

¹⁶⁰ *Sejarah Nasional Indonesia*, nationale geschiedenis van Indonesië.

¹⁶¹ Adam, "History, nationalism, and power," p 255-264.

¹⁶² Wieringa, *Sexual politics*, p 320.

¹⁶³ *Monumen Nasional*, nationaal monument.

waren geschrapt en andere toegevoegd. Een voorbeeld is het diorama over de ondertekening van de *Supersemar*, de brief waarmee Sukarno de uitvoerende macht overdroeg aan Soeharto. Hierin wordt Soeharto in bed uitgebeeld, aangezien hij niet bij de ondertekening zelf aanwezig was vanwege ziekte. De bedoeling was zijn passiviteit bij het voorval te benadrukken en de vermoedens dat hij Sukarno onder druk gezet had tegen te spreken.¹⁶⁴

Er zijn enkele monumenten opgezet om de coup poging en de vernietiging van de PKI te herdenken. Op Lubang Buaya staat het Pancasila Sakti¹⁶⁵-monument, een enorme bronzen weergave van de gebeurtenissen. De generaals worden doodgeslagen en in een put gegooid, omringd door sensueel geklede, agressieve vrouwen. Sommigen voeren een dans op met bloemen in hun handen, een ander ruziet met een man. Naast de reddende held Soeharto staan nog twee vrouwen. Deze zijn kuis gekleed en kijken onderdanig, één draagt een kind op haar arm. Het is op de afbeelding duidelijk welke soort vrouw als ideaalbeeld gezien werd.¹⁶⁶

In Blitar staat een monument om de Trisula-actie van het leger te herdenken, waarbij in 1968 honderden vermeende communisten werden gedood. Op de website van de katholieke universiteit Petra in Surabaya wordt deze toeristische attractie nog altijd als volgt aangeprezen: "The Trisula operation in the year of 1968 was done to destroy the remainder of the Communist party in South Blitar. This operation was so successful because of the good cooperation between the Indonesian Armed Forces and the Indonesian citizens. The spirit to destroy the communism in Indonesia has to be inherited to the coming generation, and this is the reason of the building of a monument, that is the "TRISULA MONUMENT""¹⁶⁷

Feestdagen

Na de machtsovername van Soeharto werden de nationale feestdagen herzien. De dag van de arbeid, 1 mei, werd afgeschaft, evenals de Pancasila dag van 1 juni. In plaats daarvan werd op 1 oktober de Dag van de Heilige Pancasila¹⁶⁸ gevierd om de dood van de generaals en de overwinning van het leger op de PKI te herdenken. De heldenviering op 11 november,

¹⁶⁴ Adam, "The year that never ended," p 34-35.

¹⁶⁵ Heilige Pancasila.

¹⁶⁶ Wieringa, *Sexual politics*, p 320-321.

¹⁶⁷ Website Petra: <http://www.petra.ac.id/eastjava/cities/blitar/tourobj/trisula.htm> gezien op 29 maart 2005.

¹⁶⁸ *Hari Kesaktian Pancasila*.

waarbij een minuut stilte in acht werd genomen, bleef bestaan. Militairen die stierven tijdens hun strijd voor de natie en anderen die iets heel belangrijks hadden gedaan in het belang van de natie kwamen in aanmerking voor een benoeming tot held. De belangrijkste helden waren de Tuparev¹⁶⁹, een acroniem voor de zeven helden van de revolutie, namelijk de zes generaals en de assistent die stierven op 30 september 1965. Op nationale feestdagen was iedereen verplicht de Indonesische vlag te hijsen.¹⁷⁰ Hier werd vooral bij ex-tapol streng op toegezien.¹⁷¹

Cultuur

In 1984 sponsorde de regering de productie en distributie van de film *Verraad van de G30S/PKI*¹⁷² geschreven door Arifin C. Noer. Hierin wordt de regeringsversie van het verhaal van de coup in documentairstijl vertolkt. De mate van propaganda is niet veel hoger dan in een gemiddelde Hollywoodproductie, maar de boodschap is duidelijk. Je ziet de leiders van de Beweging van 30 September vele vergaderingen houden, waarbij ze roken als kettlers, vervaarlijk kijken en snode plannen smeden. De communistische troepen die zich op Lubang Buaya voorbereiden zingen agressieve liederen in een duivelse trance. Als Sukarno in beeld komt is er dreigende muziek te horen. Hij is omringd door schilderijen van vrouwen¹⁷³, communistische boeken en Chinese acupuncturisten. Hij is van tevoren op de hoogte van de coup en noemt het "normaal dat dit gebeurt in een revolutie". Aan de andere kant worden de generaals afgebeeld als liefdevolle echtgenoten en vaders. Hun dappere vrouwen proberen de militairen tegen te houden. Als de mannen toch worden ontvoerd of neergeschoten verschijnt veelvuldig hun portret in beeld. Een dochter smeert het bloed van haar dode vader krijsend in haar gezicht. De film eindigt met archiefbeelden van de grootse begrafenissen van de generaals. Elk jaar werd deze film op 30 september op alle televisiekanalen getoond. Alle Indonesiërs kennen dit verhaal uit hun hoofd.

Voor het meer intellectuele publiek werd in 1994 het zogenoemde Witte Boek gepubliceerd.¹⁷⁴ In dit quasi-wetenschappelijke werk wordt beschreven hoe de PKI vanaf

¹⁶⁹ *Tujuh Pahlawan Revolusi*.

¹⁷⁰ Adam, "History, nationalism, and power," p 253, 266-268.

¹⁷¹ Havelaar, *Inkwartiering*, p 70-73.

¹⁷² Arifin C. Noer, "Penumpasan Pengkhianatan G30S/PKI," (Indonesia, 1984).

¹⁷³ Een verwijzing naar zijn escapades.

¹⁷⁴ *Gerakan 30 September, pemberontakan Partai Komunis Indonesia: latar belakang, aksi, dan penumpasannya*, (Jakarta, 1994).

haar oprichting in drie fases rebelleerde tegen de staat. Ook haar ondergang wordt opgedeeld in drie onderdelen. Het boek is niet ondertekend en heeft een uitvoerig notenapparaat, wat de indruk moet geven van een goed gedocumenteerde weergave van de waarheid.¹⁷⁵

Volksverhalen

Niet alleen de regering zorgde ervoor dat het stigma van de communisten wijd verspreid werd. In menig volksverhaaltje kwamen scènes voor waarin een stereotiep beeld van de PKI werd gegeven. In één bekend verhaal bewees een communistische lerares aan haar leerlingen dat God niet bestond, omdat hij hun vraag om snoepjes niet kon beantwoorden, maar zij wel. In een ander verhaal, eveneens beginnend met ‘er was eens, in de PKI-tijd ...’, werd door de PKI een propagandistisch toneelstuk opgevoerd waarin de acteur die God speelde, stierf. De volgende dag overleed de acteur echt. De moraal van het verhaal was: zo zie je wat ervan komt als je het bestaan van God ontkent.¹⁷⁶

Een liedje dat bij linkse bijeenkomsten vóór 1965 vaak werd opgevoerd heette *Kenjer-kenjer*. Hierin vroeg een moeder haar zoon om de *kenjer-kenjer*, een groene groente, te gaan oogsten. Later werd dit geïnterpreteerd als een oproep van de communisten om de militairen te gaan doden.¹⁷⁷ Ook predikers in moskeeën waarschuwden vaak voor het gevaar van de communisten. Er werd niet alleen voor bescherming tegen de communisten gebeden maar ook tegen de verleiding om zelf communist of ongelovige te worden. Het communisme leek een verzamelnaam voor allerlei slechte verleidingen waarvoor iemand zou kunnen zwichten.¹⁷⁸

Gevolgen van het stigma

De propagandacampagne van de regering was zeer succesvol. Haar versie van de gebeurtenissen rond de coupoging werd algemeen aanvaard als de waarheid. Als gevolg hiervan werden oud-communisten en ex-tapol gemarginaliseerd in de maatschappij. In 1981 vertelde een vrouw dat haar buurman haar bij een burenruzie had toegeroepen dat het “typisch iets voor de PKI” was dat zij zijn plantjes had vertrapt en dit nu ontkende. Zij

¹⁷⁵ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 15-16.

¹⁷⁶ Ibid. p 53-55.

¹⁷⁷ Interview 9.

¹⁷⁸ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 56-58.

verzuchtte dat de communisten gezien werden als een soort virus in de maatschappij.¹⁷⁹ Laxy Junior Rambadeta vertelde mij dat tijdens zijn jeugd in Yogyakarta, mensen waarvan bekend was dat zij lid waren geweest van de communistische partij werden gemeden. Er mocht wel met hen gepraat worden, maar zij hadden geen vrienden. Nu nog wordt het woord PKI als scheldwoord gebruikt, ongeveer het equivalent van het engelse *asshole*.¹⁸⁰

In sommige gevallen ging het inperken van de communistische invloed wel erg ver. Zo werd een snoepjesfabrikant tot de orde geroepen nadat deze snoepjespapier met daarop vlaggen van de hele wereld had gedrukt. De politie ging ervan uit dat het slechts “onnadenkendheid” was geweest van de fabrikant om ook de Russische vlag hierbij af te beelden en niet “een slecht bedoelde propagandastunt”.¹⁸¹ Het was ook verboden om drukwerk in het Chinese schrift het land in te brengen.¹⁸² In het begin van de jaren negentig werden enkele videospelletjes verboden vanwege het verschijnen van het hamer en sikkelteken daarin, bijvoorbeeld op een shirt van een vechtend poppetje. Zelfs een sleutelhanger van een sikkel en een bijl zou gecombineerd te veel aan het communistische symbool doen denken en werd verboden.¹⁸³

Conclusie

Het stigma legitimeerde alle discriminatoire maatregelen die hiervoor besproken zijn. Bovendien bleek het een effectief wapen tegen mogelijke oppositie, want een beschuldiging van communisme was genoeg om iemand te doen aftreden of op zijn minst de mond te snoeren. Gedurende de hele Orde Baru werd het latente communistische gevaar aanhoudend benadrukt, al was dit wel met wisselende intensiteit. Dit hing, evenals de uitvoering van de juridische discriminatie, onder andere af van de politieke ontwikkelingen van het moment. In het volgende hoofdstuk wordt beschreven in hoeverre de discriminatie en het stigma zijn verminderd na de val van Soeharto.

¹⁷⁹ “A ‘kind of virus’ in the community” *Tapol Bulletin* no. 49, januari 1982, p. 8-9.

¹⁸⁰ Interview 19.

¹⁸¹ Havelaar, *Inkwartiering*, p 68.

¹⁸² Augenbraum, "Fear of the word: a conversation with Will Schwalbe on publishing Pramoedya Ananta Toer," p 187.

¹⁸³ *Surveillance and suppression*, p 15.

4. Veranderingen in historisch perspectief

5, 6, 7. Als een organisatie opgegraven resten van vermeende communisten wil herbegraven protesteert de gemeenschap onder andere door middel van spandoeken.

Bron: documentaire *Mass Grave*

4. Veranderingen in historisch perspectief

Onder Soeharto werden vele wetten ingesteld en maatregelen genomen die ex-tapol en vermeende communisten discrimineerden. Sindsdien zijn sommige wetten en maatregelen minder strikt toegepast, aangepast, of helemaal afgeschaft. Enkele veranderingen werden al onder Soeharto ingezet, maar de meeste kwamen pas na zijn val tot stand. Sommige processen werden van bovenaf in werking gezet, bijvoorbeeld door een president zelf, andere van onderaf, door verschillende organisaties. In dit hoofdstuk wordt een beeld gegeven van de veranderingen in de in hoofdstuk 3 beschreven discriminatie tot 2005. Per president wordt een chronologisch overzicht gegeven van de stappen die genomen zijn om de discriminatie van ex-tapol en vermeende communisten te verminderen. Elke paragraaf begint met een kort verslag van de gebeurtenissen tijdens de regeerperiode van de betreffende president evenals een typering van zijn of haar regeerstijl. Aan het eind van het hoofdstuk volgt een overzicht van de stand van zaken wat betreft de discriminatie en stigmatisering van oud-politieke gevangenen en andere vermeende communisten in Indonesië.

4.1 Veranderingen onder Soeharto

Ook onder Soeharto veranderden al enkele omstandigheden voor de slachtoffers van de nasleep van de coup. Eén van de omstandigheden die hier mogelijk aan bijdroeg was de periode van *keterbukaan*. Aan het einde van de jaren tachtig kondigde Soeharto een tijd van meer openheid aan. Deze openheid werd in het Indonesisch *keterbukaan* genoemd en was te vergelijken met het “glasnost”-beleid dat president Michail Gorbatsjov enkele jaren daarvoor in de Sovjet Unie had geïntroduceerd. De openheid uitte zich vooral in meer persvrijheid: een paar jaar lang was er een opleving van de openbare discussie. Soeharto waarschuwde dat deze echter binnen de perken van de Pancasila en in het nationale belang moest plaatsvinden.

In 1993 liet Soeharto tot veler verbazing de nationale mensenrechtencommissie KomnasHAM oprichten. De mensenrechtencommissie van de VN, waar Indonesië sinds 1990 lid van was, had dat jaar felle kritiek geuit op zijn bewind. De oprichting leek dan ook

meer een poging van Soeharto om zijn reputatie in het buitenland te verbeteren dan een oprechte intentie om de mensenrechten hogere prioriteit te gaan geven. Waarnemers reageerden in eerste instantie sceptisch op de nationale commissie, maar dit veranderde toen zij een onderzoek instelde naar de moord op een vakbondsactiviste. KomnasHAM bleek goed in staat meerdere mensenrechtenkwesaties aan de kaak te stellen, zoals ook de situatie van de politieke gevangenen van 1965. Zij vroeg herhaaldelijk om hun vrijlating om humanitaire redenen.¹⁸⁴ In juni 1994 kwam aan de *keterbukaan* een einde toen de regering het tijdschrift *Tempo* verbood.

Een andere omstandigheid die een opening bood voor slachtoffers van de nasleep van de coup was de vijftigjarige viering van de onafhankelijkheid. Op 28 juli 1995 kregen drie politieke gevangenen die vastzaten voor hun betrokkenheid bij de coup in verband met deze viering presidentieel pardon. Subandrio, Omar Dhani en Sutarto werden in augustus vrijgelaten. Op dat moment, dertig jaar na de coup, zaten er nog altijd 27 mannen gevangen. Veel bekende mensen pleitten in het openbaar om hun vrijlating om verschillende redenen, sommigen deden dat vanwege de leeftijd en toestand van de gevangenen en anderen waren van mening dat het tijd werd om aan verzoening te beginnen. Hoofd van de strijdkrachten Feisal Tanjung drong er echter op aan dat de overige gevangenen in hechtenis bleven. Hij benadrukte eens te meer het gevaar van neo-communisme.¹⁸⁵

In augustus van hetzelfde jaar kondigde de regering ook aan dat de letters ET van de identiteitskaarten zouden verdwijnen bij de invoering van een nieuw identificatiesysteem. Het leek er echter op dat de *litsus*, de lijsten met namen van oud-politieke gevangenen en anderen die “onder invloed van” het communisme zouden staan, blijvend werden bijgehouden.¹⁸⁶ Daarnaast duurde het nog jaren voordat de letters ET daadwerkelijk van alle identiteitskaarten verdwenen. Sommige slachtoffers beweren zelfs dat zij ook nu nog te herkennen zijn aan de begincijfers 09 van het serienummer van hun kaart.¹⁸⁷

In mei 1997 won Golkar de verkiezingen weer met een overweldigende meerderheid. In de aanloop naar de verkiezingen was echter duidelijk dat het oppositiegeluid steeds sterker werd. Soeharto en de zijnen hadden ervoor gezorgd dat de populaire Megawati Sukarnoputri

¹⁸⁴ ‘Indonesia names human rights commission’ *United Press International* 7 december 1993, Toespraak Sidney Jones, executive director Human Rights Watch/Asia voor *House of Foreign Affairs* 17 maart 1994, ‘Suspects tortured: Inquiry’ *Courier Mail* 6 april 1994, lezing Ken Setiawan 23 januari 2005.

¹⁸⁵ *Indonesia: the 1965 prisoners: a briefing*, p 2-4.

¹⁸⁶ *Surveillance and suppression*, p 2.

¹⁸⁷ Interview 8 en 14.

werd vervangen als voorzitter van de democratische partij PDI¹⁸⁸ door een speciale zitting uit te roepen waar zij niet bij aanwezig was. Toen haar aanhangers met geweld uit het hoofdkantoor werden verdreven, leidde dit tot enorme rellen. De PDI behaalde onder de nieuwe voorzitter Suryadi vervolgens bedroevend weinig stemmen, maar de enige andere oppositiepartij PPP¹⁸⁹ des te meer. Dit en het feit dat miljoenen zich onthielden van stemming, wees erop dat velen hun ontevredenheid met het regime kenbaar wilden maken.¹⁹⁰

In juli 1997 begon de Azië-crisis toen de Thaise regering haar munt, de baht, losliet. Binnen korte tijd daalde het vertrouwen van investeerders in de hele regio. Indonesië kende al jaren economische groei, maar het succes was grotendeels te danken aan kortlopende leningen en investeringen uit het buitenland. In augustus kon de regering de koers van de rupiah niet meer garanderen. Vier maanden later was de koers van de munt met een kwart gedaald. De valutacrisis veranderde in een financiële crisis¹⁹¹ toen de banken hun leningen niet meer konden terugbetalen. Ondanks snel toegezegde hulp van het IMF¹⁹² verkeerde het land in december 1997 in een grote economische crisis. Honderden bedrijven gingen failliet en er vielen vele ontslagen. De tegenstellingen tussen de rijke bovenlaag en de arme onderlaag in de maatschappij werden hierdoor steeds groter. In januari was er sprake van een sociale crisis en braken er rellen uit, vooral gericht tegen de Chinezen die het land zouden beroven van zijn financiële middelen. Indonesiërs spraken van de *kristal*¹⁹³, een acroniem van totale crisis.¹⁹⁴

Eind januari 1998 begonnen demonstrerende studenten het aftreden van Soeharto te eisen. In maart werd hij door de MPR, het volkscongres, echter weer benoemd tot president voor de volgende vijf jaar. Hij kondigde een kabinet aan waarop in binnen- en buitenland met verontwaardiging werd gereageerd. Dit kwam omdat dit kabinet, naast ministers die berucht waren om hun corrupte praktijken waaronder zijn eigen dochter Tutut, vooral werd bevolkt door militairen. In april riepen studenten in aanhoudende demonstraties steeds

¹⁸⁸ *Partai Demokrasi Indonesia*, Democratische Partij van Indonesië, de nationalistische oppositiepartij.

¹⁸⁹ *Partai Persatuan Pembangunan*, de Eenheid en Ontwikkelingspartij, de islamitische oppositiepartij.

¹⁹⁰ 'Beloftes grootste vijand indonesische regeringspartij' *Het Financieele Dagblad* 4 juni 1997, 'Bedekte oproep van Megawati tot boycot' *NRC Handelsblad* 22 mei 1997, 'Indonesie stevent af op een twee-partijensysteem' *NRC Handelsblad* 31 mei 1997, Kees van Dijk, *A country in despair: Indonesia between 1997 and 2000* (Leiden, 2001), p 37.

¹⁹¹ *krison: krisis moneter*.

¹⁹² Internationaal Monetair Fonds.

¹⁹³ *krisis total*

¹⁹⁴ Dijk, *A country in despair*, p 92-113, Schwarz, *A nation in waiting*, p 337-350.

harder om *Reformasi Total*. Zij eisten een verbetering van de financiële situatie maar ook democratisering, meer vrijheden en een einde aan corruptie, collusie en nepotisme. Dit werd samengevat in de term Reformasi.¹⁹⁵ Toen de regering begin mei in opdracht van het IMF de subsidies op brandstof afschafte, barstte de bom. Bij een demonstratie op 12 mei werden 4 studenten van de gerenommeerde Trisakti-universiteit doodgeschoten. In de rellen die volgden kwamen ongeveer 1200 mensen om. Gebouwen werden geplunderd en in brand gestoken en veel Chinese vrouwen werden het slachtoffer van verkrachtingen.¹⁹⁶

Soeharto was op dat moment in Cairo in verband met een bijeenkomst van vijftien ontwikkelingslanden. Toen hij terugkeerde had het leger de situatie weer min of meer onder controle, maar op 18 mei bezetten studenten het parlamentsgebouw. Amien Rais, één van de oppositieleiders, kondigde een massale demonstratie op het centrale plein van Jakarta aan voor 20 mei. Deze demonstratie zou zeker weer op geweld uitlopen en werd daarom op het laatste moment afgeblazen. Soeharto kondigde die dag een nieuw kabinet aan, maar het werd meteen duidelijk dat zelfs het leger hem niet meer steunde. Op 21 mei 1998 legde Soeharto in een korte ceremonie zijn functie neer. Zijn vice-president B.J. Habibie nam het ambt over.¹⁹⁷

4.2 Veranderingen onder Habibie

De verwachtingen van de bevolking betreffende de Reformasi-agenda waren hooggespannen. Habibie presenteerde zichzelf als een overgangspresident en beloofde het land meer democratie te brengen. Hij kondigde al snel nieuwe verkiezingen aan voor 1999 waaraan ook nieuw opgerichte partijen mee konden doen. Het leger zou minder zetels krijgen in het parlement en de politie, tot op dat moment een onderdeel van het leger, werd onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken geplaatst. Daarnaast mochten veel politieke gevangenen naar huis terugkeren en kregen de media meer vrijheid: het werd makkelijker om vergunningen aan te vragen en er werd minder streng gecensureerd.¹⁹⁸ Habibie liet binnen enkele maanden een onderzoek instellen naar de corruptiepraktijken onder Soeharto, maar een jaar later werd dit onderzoek gestaakt wegens gebrek aan bewijs. Verder is Habibie

¹⁹⁵ Dijk, *A country in despair*, p 114-115.

¹⁹⁶ Ibid., p 179-192, Schwarz, *A nation in waiting*, p 350-358.

¹⁹⁷ Dijk, *A country in despair*, p 205-208, Schwarz, *A nation in waiting*, p 358-366.

¹⁹⁸ Schwarz, *A nation in waiting*, p 371.

vooral bekend geworden doordat hij in januari 1999 tegen alle verwachtingen in verklaarde dat er in Oost-Timor een referendum gehouden moest worden over mogelijke zelfstandigheid van deze provincie. Het bloedbad dat het leger aanrichtte nadat de Oost-Timorezen bij het referendum van augustus 1999 massaal voor de onafhankelijkheid hadden gestemd, schaadde zijn internationale reputatie echter weer.¹⁹⁹

Toen Habibie president werd, was duidelijk dat zijn programma vooral de Reformasi tot doel moest hebben. Soeharto was afgetreden onder druk van de roep om meer democratie en meer vrijheden en Habibie moest aan die verwachtingen voldoen. De veranderingen die hij doorvoerde op het gebied van de discriminatie van vermeende communisten moeten in dit kader worden gezien. Op 15 augustus 1998 vroeg Habibie vergiffenis voor de mensenrechtenschendingen en repressie van het Soeharto-bewind.²⁰⁰

Naast politieke partijen mochten ook maatschappelijke organisaties opgezet worden. KAP T/N²⁰¹ was een organisatie die, onder leiding van Gustaf Dupe, opkwam voor de belangen van politieke gevangenen. Vanaf het begin van de jaren tachtig tot 1998 ging zij illegaal te werk, maar nu kon zij officieel opgericht worden.²⁰² Ook werd in april 1999 de YPKP²⁰³, de Stichting voor Onderzoek naar de Slachtoffers van de Moorden van 1965/66 gesticht door enkele ex-tapol.²⁰⁴ Achteraf gezien was het bijzonder dat de oprichting van dit soort organisaties onder Habibie nauwelijks protest veroorzaakte, zoals dat later onder Wahid wel het geval was. Iedereen leek elke vorm van democratisering, hervorming en extra openheid nog toe te juichen zonder er bij stil te staan of er misschien ruimte gegeven werd aan oud-communisten.

Al bleef veel repressieve wetgeving in eerste instantie in stand, sommige wetten werden onder Habibie wel snel aangepast. De perswet en de anti-subversiewet werden beide in september 1999, vlak voor de zitting waarin het volkscongres een nieuwe president zou kiezen, vervangen. Veel waarnemers uitten echter hun onvrede over de nieuwe wetten. Onder de perswet nr. 40/1999 hoefden de media niet langer meerdere vergunningen aan te vragen, maar konden zij na slechts een registratie aan de slag. Desondanks schreef de wet

¹⁹⁹ 'Habibie liet vaak tranen om kritiek' *De Volkskrant* 21 oktober 1999, 'Anderhalf jaar moeizame overgang in Indonesië' *Trouw* 21 oktober 1999.

²⁰⁰ Dijk, *A country in despair*, p 217.

²⁰¹ *Komite Pembebasan Tapol/Napol*; Actiecomite voor de Vrijlating van Politieke Gevangenen.

²⁰² Interview 1.

²⁰³ *Yayasan Penelitian Korban Pembunuhan 1965/66*.

²⁰⁴ 'Omaatje, wat zoek je toch? De waarheid?' *Massamoorden Indonesië* *Trouw* 15 dec 1999.

journalisten meer plichten dan rechten voor. Het plaatsen van artikelen die voor de regering of de president beledigend waren, bleef strafbaar. Ook de nieuwe nationale veiligheidswet bood de regering mogelijkheden om oppositiebewegingen tegen te werken. Zo kon de president na overleg met een door hem benoemde nationale veiligheidsraad de noodtoestand uitroepen. In geval van een noodtoestand kon iedereen die als een bedreiging voor de staat werd beschouwd onmiddellijk worden gearresteerd.²⁰⁵

Tijdens het anderhalfjarig bewind van Habibie werden behalve een groot aantal andere politieke gevangenen ook de laatste gevangenen die verdacht werden van betrokkenheid bij coup vrijgelaten: drie in augustus 1998 en de laatste tien in maart 1999. Zij moesten eerst allemaal trouw zweren aan de nationale ideologie, de Pancasila, aan de grondwet en aan alle andere wetgeving. Minister van Justitie Muladi benadrukte dat zij om humanitaire redenen werden vrijgelaten en dat zij onmiddellijk zouden worden opgepakt als zij de communistische leer weer zouden verspreiden.²⁰⁶ De vrijlating was een duidelijk voorbeeld van een maatregel die in het kader van de algemene Reformasi genomen werd maar die niet bedoeld was om aanhangers van de communistische leer weer ruimte te bieden. Een ander voorbeeld hiervan was het feit dat ex-tapol of mensen verdacht van communisme volgens de Kieswet van 1999 wel mochten stemmen maar zich nog altijd niet verkiesbaar mochten stellen voor de algemene verkiezingen.²⁰⁷

Er kwam dus meer openheid maar tegelijk werd het anti-communistische discours behouden. Dit was ook in de culturele sfeer merkbaar. Men durfde nu de Orde Baru-versie van de geschiedenis aan te vechten. Op 30 september 1998 werd voor het eerst in veertien jaar niet de hele dag de film *Verraad van de G30S/PKI* vertoond. Hieruit bleek dat er openlijk vraagtekens werden gezet bij de betrokkenheid van de PKI bij de coup en dat men Soeharto niet langer als de reddende held wilde afbeelden. In plaats van deze film waren alle televisiestations echter verplicht de film *Bukan Sekedar Kenangan*²⁰⁸ te draaien. In deze soapachtige productie gaat het huwelijk van een vrouw niet door omdat ontdekt wordt dat haar vader mogelijk lid was van een communistische organisatie in de jaren zestig. De film streeft er niet naar sympathie te wekken voor de vader, maar herhaalt slechts de

²⁰⁵ 'Another draconian law' *The Jakarta Post*, 22 juli 1999, 'Draft law frees new media from license' *The Jakarta Post* 29 juli 1999.

²⁰⁶ 'Habibie frees political prisoners' *DeTik*, 25 maart 1999, 'Freedom for relics of age of treason' *The Weekend Australian*, 27 maart 1999.

²⁰⁷ 'Former PKI prisoners to get compensation' *The Jakarta Post*, 17 maart 2005.

²⁰⁸ Niet slechts een herinnering.

waarschuwing voor het gevaar van de communistische ideologie. Het stigma van de communistische leer bleef dus nog altijd ongewijzigd.²⁰⁹

In april 1999 werd het wetenschappelijk bestuderen van het marxisme toegestaan. Onderzoeken over het onderwerp mochten echter niet naar de drukker en het bleef ook verboden om het communisme in het openbaar te bepleiten.²¹⁰ Toch verschenen er onder Habibie voor het eerst weer boeken en artikelen over het marxisme, over de gebeurtenissen van 1965 en over de ervaringen van slachtoffers sindsdien.²¹¹ In oktober 1998 riepen academici op tot een herziening van de nationale geschiedenisboeken en in september 1999 vroeg het ministerie van Onderwijs een groep historici om aan een dergelijke herziening te beginnen. Zoals we verderop zullen zien wordt er ten tijde van schrijven nog altijd aan deze herziening gewerkt.²¹²

De belangrijkste verandering vlak na de val van Soeharto was dus de toegenomen openheid waardoor allerlei onderwerpen bespreekbaar werden. Daarnaast kwam de gevangenschap van diegenen die verdacht werden van betrokkenheid bij de coup van 1965 tot een eind. Ook konden maatschappelijke organisaties worden opgezet, waaronder enkele die de belangen van oud-gevangenen en andere slachtoffers behartigden.

4.3 Veranderingen onder Wahid

De nieuwe partij van Megawati, PDI-P²¹³ won de verkiezingen in juni 1999 met 33% van de stemmen. De oude regeringspartij Golkar volgde met 22%. De drie overige grote partijen waren PKB²¹⁴ van NU-voorzitter Abdurrahman Wahid, PAN²¹⁵ van de oud-voorzitter van de andere grote islamitische organisatie Muhammadiyah, Amien Rais, en de islamitische Orde Baru-partij PPP. Iedereen verwachtte dat het volkscongres Megawati in oktober tot president zou verkiezen, maar het liep anders. Voor de parlementsverkiezingen hadden PDI-P, PKB en PAN samen campagne gevoerd, maar daarna smeedde Wahid een “centrale as”,

²⁰⁹ ‘Soeharto's heldenepos is versoapt’ *NRC*, 1 oktober 1998, Budiawan, "Breaking the immortalized past". 29-30.

²¹⁰ ‘Jakarta lifts ban on Marxist study’ *The Australian*, 21 april 1999.

²¹¹ ‘Marxism, banned during New Order era, must be studied carefully’ *The Jakarta Post*, 22 augustus 1999.

²¹² ‘What people say about history lessons at school’ *The Jakarta Post*, 11 oktober 1998, ‘Ghosts querying the Suharto line’ *The Mercury*, Australia, 4 september 1999.

²¹³ *Partai Demokratis Indonesia-Perjuangan*, de Strijdende Democratische Partij van Indonesië.

²¹⁴ *Partai Kebangkitan Bangsa*, Partij voor Ontwaking van het Volk.

²¹⁵ *Partai Amanat Nasional*, de Nationaal Mandaatpartij.

een alliantie van islamitische partijen. Veel moslims zagen Megawati namelijk liever geen president worden omdat zij een vrouw was.

Half oktober 1999 verdedigde Habibie zijn beleid voor het volkscongres, maar dat orgaan verwierp zijn argumenten en hij trok zich terug als presidentskandidaat. Wahid kwam als winnaar uit de stemming die volgde op 20 oktober en werd daarmee Indonesië's vierde president. Megawati werd benoemd tot vice-president.²¹⁶ De democratisch gezinde islamitische geleerde Wahid was in binnen- en buitenland gerespecteerd. Hij vulde zijn kabinet met politici en mensenrechtenactivisten met smetteloze reputaties en drong de invloed van het leger terug. Hij zette stappen in de richting van decentralisatie. Zijn bewind werd echter gekenmerkt door wispelturigheid. Zo verving hij herhaaldelijk ministers en ontsloeg hij topmannen uit het leger. Ook beloofde hij opstandige gebieden als Aceh en Papua de ene dag meer autonomie, om korte tijd daarna de militaire controle over die gebieden weer te vergroten. Met de wisselende maatregelen die Wahid doorvoerde, vervreemde hij steeds meer groepen in de maatschappij van zich. Al gauw kon hij niet meer rekenen op steun van het leger, de partijen Golkar en PDI-P en zelfs de islamitische centrale as waar hij zijn positie aan te danken had.

De veranderingen onder Wahid kwamen niet zozeer doordat de bevolking aandrong op de reformatie, maar vooral op zijn eigen initiatief. In november 1999 vaardigde hij een presidentieel besluit uit waardoor alle bannelingen in Europa en andere landen weer terug mochten keren naar Indonesië. Dit maakte de minister van Justitie Yusril Ihza Mahendra bekend bij een bezoek aan Nederland in januari 2000. Ruim honderd ballingen, ook uit andere landen dan Nederland, waren voor de gelegenheid uitgenodigd op de Indonesische ambassade in Den Haag. Als de ballingen zich lieten registreren bij hun ambassade konden zij hun Indonesische burgerschap weer terugkrijgen. De meeste ballingen maakten echter geen gebruik van deze gelegenheid omdat zij inmiddels de nationaliteit van hun ontvangende land hadden aangenomen en omdat het presidentiële besluit niet in een officiële wet werd vastgelegd.²¹⁷

²¹⁶ 'Partij Megawati wint in Indonesië; Regerende Golkar naar tweede plan' *NRC Handelsblad*, 16 juni 1999, 'Megawati hard bezig haar kansen te verspelen' *Trouw*, 7 oktober 1999, 'Megawati grijpt mis door blunders en haar sekse' *Trouw*, 21 oktober 1999, 'Hoe de hulpbehoevende Gus Dur alles en iedereen te slim af was; gematigde leider zette partijen naar zijn hand' *De Volkskrant*, 23 oktober 1999.

²¹⁷ 'Verloren zonen, Indonesische ballingen mogen na 35 jaar terugkeren' *NRC Handelsblad*, 22 januari 2000, Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 35.

In maart 2000 ging Wahid een stapje verder. Hij trok het presidentiële besluit uit 1990 in waarin de *litsus* was vastgelegd, de registratie van mensen die ervan verdacht werden onder invloed te zijn van het communisme. Daarbij hief hij de veiligheidsdienst die deze screening uitvoerde, Bakorstanas, op.²¹⁸ In dezelfde maand bood hij zijn excuses aan aan de slachtoffers van de massaslachting na de coup van 1965. Dit had hij in het begin van de jaren negentig als voorzitter van NU al gedaan vanwege de betrokkenheid van de NU-jeugdgroepering Ansor bij de moorden.²¹⁹ Als president streefde hij nog actiever verzoening na. In een televisie-uitzending pleitte hij voor een grondig onderzoek naar de gebeurtenissen rond de coup.²²⁰ Vervolgens maakte hij op verschillende bijeenkomsten bekend dat hij de verordening van het voorlopige parlement nr. 25 van 1966²²¹ die de verbreiding van de marxistische leer verbood, wilde intrekken.²²² Hij ging hiermee in op een petitie van honderd ex-tapol die in november voor het parlamentsgebouw hadden gedemonstreerd.²²³ Ook verklaarde hij dat er een waarheids- en verzoeningscommissie zou worden opgezet om mensenrechtenschendingen tijdens de Orde Baru te onderzoeken.²²⁴

Het proces dat Wahid in gang probeerde te zetten stakte echter al gauw door protesten vanuit meerdere groepen in de maatschappij. Tijdens het bewind van Habibie waren er ook anti-communistische demonstraties geweest, maar toen Wahid voorstelde het verbod op communisme op te heffen waren de reacties vele malen heftiger. Wekenlang werd er door honderden studenten gedemonstreerd voor het parlamentsgebouw en in de straten van Jakarta. De demonstranten riepen op tot een heilige oorlog tegen de PKI. Op spandoeken werd Wahid ervan beschuldigd met de communisten te heulen.²²⁵ In de loop van april bleven de protesten aanhouden en demonstreerden ook in andere steden duizenden mensen.

Ook politieke tegenstanders van Wahid uitten hun ongenoegen met zijn voorstel. De moslimpartij PBB stelde voor om Wahid voor het parlement ter verantwoording te roepen. De voorzitters van het volkscongres en het parlement, Amien Rais en Akbar Tandjung,

²¹⁸ 'Ban on communism can be promoted into MPR decree, deputy chairman says' *Antara*, 27 maart 2000.

²¹⁹ 'Verleden Indonesië speelt op' *NRC Handelsblad*, 18 april 2000.

²²⁰ 'Wahid wil onderzoek bloedbad '65, 'Waarheidscommissie' moet in Indonesië nationale verzoening brengen' *De Volkskrant*, 15 maart 2000.

²²¹ Tap No. XXV/MPRS/1966.

²²² 'Een jihad in Jakarta Moslims in Indonesië' *Trouw*, 8 april 2000.

²²³ Budiawan, "Breaking the immortalized past". 36.

²²⁴ 'Human rights probe' *Herald Sun*, 23 maart 2001.

²²⁵ 'Een jihad in Jakarta Moslims in Indonesië' *Trouw*, 8 april 2000.

stuurden hier eveneens op aan. Oppositieleiders benadrukten dat het communisme een gevaarlijke ideologie was omdat het tegen religie en dus tegen de Pancasila was. Bovendien was het communisme anti-democratisch, dus het was niet in het belang van de Reformasi om het verbod af te schaffen. Het toestaan van deze ideologie zou tot nieuwe opstanden en burgeroorlog leiden. Alleen Hasyim Muzadi, voorzitter van de NU, viel Wahid bij, maar ook hij benadrukte dat het nog geen tijd was om over verzoening te praten. Uiteindelijk hield Wahid zijn mond over het afschaffen van het verbod op communisme en verminderde ook het protest tegen zijn initiatief.²²⁶

In mei 2001 werd het verbod op de boeken van Pramoedya Ananta Toer opgeheven, al werden ze al eerder uitgegeven.²²⁷ Diezelfde maand verenigden 33 islamitische organisaties zich in een nieuwe Anti-Communisme Alliantie. Deze AAK lanceerde een “weg met communistische boeken”-campagne. Groepen plunderden boekwinkels en organiseerden boekverbrandingen. De grootste boekwinkel van Indonesië, Gramedia, haalde 20 boeken uit de schappen. Franz Magnis Suseno verklaarde dat hij niet begreep waarom zijn boek *Pemikiran Karl Marx: Dari Sosialisme Utopis ke Perselisihan Revisionisme*²²⁸ één van de doelwitten was, omdat hij in dit boek het gedachtegoed van Marx juist bekritiseerde. Het communisme was volgens hem een gevaarlijke ideologie, daarom moest men er juist kennis van nemen. Hieruit blijkt eens te meer dat zelfs voorstanders van openheid het stigma van het communisme bleven benadrukken.²²⁹ In Yogyakarta nam de politie boeken in beslag, schijnbaar om boekverbrandingen te voorkomen. Dat de politie in plaats van de boekwinkels bescherming te bieden tegen de plunderingen, de boeken zelf in beslag nam, deed vermoeden dat ook zij liever niet zag dat de communistische leer verspreid werd.²³⁰

Het lukte Wahid om veel hervormingen door te voeren maar de MPRS 25/1966 bleef in stand. Uiteindelijk maakte hij vanwege zijn wispelturige bewind en ook door zijn pogingen het communisme meer ruimte te bieden te veel vijanden. Toen Wahid in juni 2001 ook het hoofd van de politie wilde ontslaan, was de maat vol. In een bijzondere zitting van

²²⁶ ‘Verleden Indonesië speelt op’ *NRC Handelsblad*, 18 april 2000, Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 42-48.

²²⁷ ‘Pramoedya sees revolution as the destiny of Indonesia’ *New Straits Times*, 19 augustus 2001.

²²⁸ Karl Marx' gedachten: van utopisch socialisme tot revisionistisch conflict.

²²⁹ ‘Politics Indonesia: muslim groups seize "communist" books’ *IPS*, 11 mei 2001.

²³⁰ ‘Indonesië jaagt op 'linkse' publicaties’ *NRC Handelsblad*, 11 mei 2001.

het volkscongres werd hij afgezet en nam Megawati het presidentschap over. Hamzah Haz, voorzitter van de PPP, werd vice-president.²³¹

De belangrijkste juridische veranderingen onder Wahid was dat de *litsus* werd opgeheven. Ook mochten alle bannelingen nu terugkeren naar Indonesië. Het was verder van belang dat hij als president de onderwerpen communisme en de coup bespreekbaar durfde te maken.

4.4 Veranderingen onder Megawati

Megawati, dochter van Sukarno en al sinds 1996 symbool voor verzet tegen Soeharto, begon haar presidentschap in augustus 2001 met veel krediet. Haar reputatie als zwijgzame en haast onzichtbare politica werd gedurende haar presidentschap echter alsnog sterker. Zij sprak zelden in het openbaar, ook niet op cruciale momenten zoals na de terroristische aanslag op een uitgaanscentrum in Bali in oktober 2002 waarbij meer dan 200 mensen omkwamen. Zij had geen politiek plan of toekomstvisie, wat men ook weet aan haar lage niveau van opleiding: zij had na de middelbare school geen studie meer afgemaakt. Onder haar hadden de militairen weer veel invloed, wat onder andere bleek uit de hardere aanpak van de onafhankelijkheids-bewegingen in Aceh en Papua. In principe gold er persvrijheid, maar meerdere journalisten werden opgepakt wegens het beledigen van de president. De corruptie werd nauwelijks teruggedrongen en daarnaast herstelde de economie zich maar langzaam. Megawati verwachtte desondanks in de verkiezingen van 2004 als winnaar uit de bus te komen.²³²

Veel oud-politieke gevangenen hadden hoge verwachtingen van Megawati omdat zij, als dochter van Sukarno, zelf ook slachtoffer was geweest van de beperkingen die ex-tapol werden opgelegd. Zij veronderstelden dat Megawati de reputatie van haar vader in ere zou herstellen. Haar bewind werd voor deze groep mensen een teleurstelling. Megawati had van haar voorganger geleerd dat zij het leger en de moslimorganisaties niet voor het hoofd moest stoten. Zij behield behoedzaam het evenwicht tussen de belangen van de verschillende

²³¹ 'Wahid haalt Wiranto uit leger weg' Trouw, 27 januari 2000, 'Wederopstanding van de bureacratie onder Megawati' NRC Handelsblad, 11 augustus 2001, Kevin O'Rourke, *Reformasi: the struggle for power in post-Soeharto Indonesia* (Crows Nest, 2002), p 401-409.

²³² 'Indonesiërs lijken Megawati te dumpen' De Tijd, 2 juni 2004, 'Indonesische kiezers rekenen af' Het Financieel Dagblad, 5 juli 2004, 'Democratisch Indonesië' Trouw, 25 september 2004.

groepen en nam zelf geen initiatief om controversiële kwesties aan te pakken. Voorzover er wel veranderingen optraden tijdens haar regeerperiode waren die voornamelijk te danken aan de inspanningen van non-gouvernementele organisaties van ex-tapol zelf of van mensen die voor hun belangen opkwamen.

Sommige ex-tapol vochten individueel voor hun rechten, zoals Nani Nurani, een danseres die lang gevangen had gezeten omdat zij vlak voor de vermeende coup nog voor Sukarno had opgetreden. In juli 2003 bepaalde een rechter dat zij recht had op een identiteitskaart zonder de letters ET. Andere ex-tapol ondernamen door middel van organisaties of zelfs samenwerkingsverbanden tussen organisaties actie. Door de inspanningen van een dergelijk samenwerkingsverband hebben de Hoge Raad, de DPR en KomnasHAM in de loop van 2003 brieven gestuurd naar president Megawati met het verzoek alle discriminatoire wetten af te schaffen. Zij kon als president met één pennenstreek de betreffende wetten afschaffen zonder tussenkomst van het parlement. Op deze brieven kwam echter geen reactie.

Wel deed de PDI-P een omstreden voorstel voor de zitting van het volkscongres (MPR) in augustus 2003. Bij deze voorlaatste zitting voordat de MPR werd opgeheven zou het onder andere beslissen over mogelijke intrekking van een hele reeks eerdere besluiten van congres zelf. Het voorstel van de PDI-P betrof de intrekking van besluit 25 van 1966, het verbod op communisme. Nog voordat de sessie begon werd echter duidelijk dat Golkar, de islamitische partijen en de militairen tegen dit voorstel zouden stemmen. Naar eigen zeggen om onenigheid en discussie te voorkomen trok de PDI-P haar voorstel in voordat de zitting begon.²³³ Opvallend was dat deze gebeurtenis niet gepaard ging met grote anti-PKI demonstraties.

In februari 2004 behandelde het Constitutioneel Hof, dat bekijkt of wetten niet in strijd zijn met de grondwet, een zaak betreffende artikel 60g van wet nr. 12/2003 over de algemene verkiezingen. In dit artikel stond dat kandidaten voor de nationale en regionale volksvertegenwoordiging geen lid mochten zijn van de PKI of haar massaorganisaties en niet betrokken mochten zijn geweest bij de G30S/PKI. Het Constitutioneel Hof besloot dat dit artikel in strijd was met de grondwet omdat deze stelt dat alle burgers gelijke rechten hebben.

²³³ 'Verbod op Indonesische communistische PKI blijft' *NRC Handelsblad*, 4 augustus 2003, 'Indonesië blijft bij verbod op PKI' *Trouw*, 5 augustus 2003.

Dit besluit was direct rechtsgeldig.²³⁴ Het artikel dat dezelfde beperkingen oplegde aan (vice-) presidentskandidaten bleef echter behouden. Extra wrang was dat het artikel werd ingetrokken een week nadat de centrale kiescommissie de definitieve lijst met kandidaten voor de algemene verkiezingen van april 2004 had bekendgemaakt. Mensen die nog altijd als ET geregistreerd stonden, kunnen zich hierdoor pas voor de verkiezingen van 2009 kandidaat stellen. Enkele militairen en islamitische politici lieten zich teleurgesteld uit over het besluit, maar ook nu bleven grote anti-communistische demonstraties uit.

Op 7 september 2004 werd een langverwachte wet over een waarheids- en verzoeningscommissie goedgekeurd. De 21 leden tellende commissie moest bekend zijn binnen zes maanden nadat wet nr. 27/2004 in oktober was ingesteld en zou grove schendingen van de mensenrechten tussen 1945 en 2000 behandelen. De massaslachting in de periode 1965-1967 was één van de zaken die in aanmerking kwam om door de waarheids- en verzoeningscommissie behandeld te worden.²³⁵ Zoals in de volgende paragraaf nader toegelicht wordt, is er zes maanden later nog geen commissie maar al wel een team dat de leden hiervoor zal selecteren in het leven geroepen.

Onder Megawati was er vooral vooruitgang merkbaar op andere gebieden. Ten eerste werd er in het openbaar steeds meer over de vermeende coup gediscussieerd. Ten tweede verschenen er nog altijd boeken en andere publicaties over het onderwerp. In 2002 verscheen *Aku bangga jadi anak PKI*²³⁶ van Ribka Tjiptaning, een vrouwelijke arts die haar ambt lang niet had kunnen uitoefenen omdat haar vader een bekend lid was geweest van de communistische partij. In het boek vertelt zij over haar leven van haar jeugd tot haar politieke activiteiten na de val van Soeharto.²³⁷

Ten derde verschenen er films over de kwestie 1965. In 2002 werkten een Australische en een Indonesische filmmaatschappij samen aan de documentaire *Shadowplay*, die voor het eerst op het Internationale Documentaire Festival van Amsterdam van 2003 in Amsterdam werd vertoond. De film trekt het officiële verhaal van de coup in twijfel, laat zien welke rol buitenlandse regeringen en media hadden in de maanden daarna en laat veel slachtoffers aan het woord. Daarnaast zijn er beelden van dorpsbewoners die niet toestaan

²³⁴ 'Free!' special in *Tempo*, 8 maart 2004, p. 9-29, 'No plan to revive rights of ex-PKI cadres' *The Jakarta Post*, 28 februari 2004.

²³⁵ 'House passes truth, reconciliation bill' *The Jakarta Post*, 8 september 2004, 'Commission could be 'whitewash machine'' *The Jakarta Post*, 9 september 2004.

²³⁶ Ik ben trots om kind van de PKI te zijn.

²³⁷ Interview 8 en Ribka Tjiptaning Proletariyati, *Aku bangga jadi anak PKI* (2002).

dat opgegraven resten uit een massagraf uit 1965 in hun dorp worden herbegraven. De documentaire werd in Indonesië op universiteiten vertoond.²³⁸

Een vierde vooruitgang was het dat sergeant majoor (gep.) Bakri Ilyas op 23 november 2003 met een militaire ceremonie als held begraven werd op de Kalibata Helden Begraafplaats in Jakarta. Reden voor deze eer was zijn militaire carrière, in het bijzonder zijn bijdrage in de onafhankelijkheidsoorlog in West Sumatra, maar de gebeurtenis was opmerkelijk omdat Bakri Ilyas een ex-tapol was. Hij had tien jaar vastgezet op verdenking van lidmaatschap van een linkse studentenorganisatie. Na de val van Soeharto had hij als lid van de organisatie Pakorba²³⁹ gestreden voor rehabilitatie van oud-politieke gevangenen.²⁴⁰

Samenvattend werd er onder Megawati gestaag vooruitgang geboekt met juridische hervormingen inzake de discriminatie van vermeende communisten. Uiteindelijk werd echter slechts één artikel van de kieswet aangepast en zou dit ook pas voor de volgende verkiezingen gelden. Dit was desondanks een veelbelovend begin, maar men had gehoopt dat Megawati tijdens haar driejarige ambtstermijn veel meer wetten zou afschaffen. Het was wel duidelijk merkbaar dat het stigma van de communisten in de loop van deze periode aan kracht inboette. Het anti-communistische discours werd steeds minder in het openbaar geuit en er vonden niet meer zulke heftige demonstraties plaats als onder Wahid. In de culturele sfeer nam de discussie over het onderwerp gestaag toe. Tot slot was het een belangrijke stap dat er op de valreep een wet werd doorgevoerd waarin het instellen van een waarheids- en verzoeningscommissie was vastgelegd.

4.5 Veranderingen onder Susilo Bambang Yudhoyono

Golkar won de parlementsverkiezingen van april 2004 met 22%, een teken dat veel mensen terugverlangden naar de stabiliteit van de Orde Baru. Megawati's nationalistische PDI-P volgde met 19%. Andere grote partijen waren de islamitische PKB van Wahid, de islamitische Orde Baru-partij PPP en nieuwkomer PD²⁴¹ van generaal Susilo Bambang Yudhoyono. Die had enkele maanden daarvoor ontslag genomen als Megawati's coördinerende minister voor veiligheidszaken om deel te nemen aan de verkiezingen. Met

²³⁸ Interview 19 en Hilton, "Shadowplay."

²³⁹ *Paguyuban Korban Orde Baru*, Vereniging van de slachtoffers van de Orde Baru.

²⁴⁰ Adam, "History, nationalism, and power," 268.

²⁴¹ *Partai Demokrat*, Democratische Partij.

een reputatie als onkreukbaar leider haalde hij de meeste stemmen in de eerste ronde van de presidentsverkiezingen, om in de tweede ronde Megawati te verslaan met 61 tegen 39 procent van alle stemmen. Op 20 oktober 2004 werd hij beëdigd. Zijn plannen richtten zich vooral op anti-corruptie maatregelen en het herstel van de economie. Daarnaast is hij inmiddels begonnen met het terugdringen van de invloed van de strijdkrachten en het hervatten van het vredesproces in Aceh dat onder Megawati gestaakt was.²⁴²

SBY, zoals Susilo Bambang Yudhoyono in Indonesië bekend staat, beloofde zich als president hard te maken voor de rehabilitatie van oud-politieke gevangenen en voor het onderzoeken van mensenrechtenschendingen uit het verleden. Aangezien zijn presidentschap op dit moment nog maar een klein half jaar geduurd heeft, is het moeilijk te voorspellen hoe hoog deze kwesties op zijn prioriteitenlijst staan. In maart 2005 verklaarde de voorzitter van KomnasHAM dat de president voornemens was alle rechten van oud-gevangenen te herstellen, maar dat nog onduidelijk was of dit via een presidentieel besluit of andere wetgeving zou gebeuren.²⁴³

Begin april stelde SBY een team in om de waarheids- en verzoeningscommissie te gaan vormen. Het is de bedoeling dat dit team 42 kandidaten zal aandragen voor de commissie, waaruit de president vervolgens 21 leden zal kiezen.²⁴⁴ In dezelfde maand begon een principiële proces²⁴⁵ dat door een groep ex-tapol was aangespannen tegen president Yudhoyono en zijn vier voorgangers. Zij eisten rehabilitatie van alle oud-politieke gevangenen door het intrekken van alle discriminerende wetten en het openbaar aanbieden van excuses in de nationale media. Bovendien vroegen zij een schadevergoeding ter waarde van ongeveer een miljoen euro. De eerste zitting werd meteen uitgesteld omdat niet alle vertegenwoordigers van de aangeklaagden aanwezig waren.²⁴⁶

Voorlopig lijkt het of SBY het beleid van Megawati voortzet. Er zijn nog geen concrete stappen gezet in de richting van verdere juridische hervormingen. Wel wordt het onderwerp nog altijd veel besproken in de media en zijn er tal van organisaties actief om veranderingen teweeg te brengen. Het anti-communistische discours wordt niet meer in het

²⁴² Website KPU, nationale kiescommissie http://www.thejakartapost.com/Pres_Leg_Tally.htm en <http://tnp.kpu.go.id/>, beide gezien op 29 april 2005. ‘Denkende generaal’ denkt soms te lang’ *De Volkskrant*, 24 september 2004, ‘Indonesië begint dialoog met rebellen Atjeh’ *De Tijd*, 29 januari 2005, ‘Indonesië hervormt ondanks rampen’ *Het Financieel Dagblad*, 4 april 2005.

²⁴³ ‘Former PKI prisoners to get compensation’ *The Jakarta Post*, 17 maart 2005.

²⁴⁴ ‘Govt ready to set up truth, reconciliation commission’ *The Jakarta Post*, 4 april 2005.

²⁴⁵ Principiële proces: class action, een proces aangespannen tegen of uit naam van een groep.

²⁴⁶ ‘Former members of PKI fight for their rights in court’ *The Jakarta Post*, 14 april 2005.

openbaar geuit. Ook hebben ex-tapol voor het eerst een schadevergoeding geëist voor het hen aangedaan leed.

4.6 Concluderend: stand van zaken

In de afgelopen tien jaar is er op sommige gebieden vooruitgang geboekt in de situatie van de slachtoffers van de nasleep van de coup van 1965. Enkele wetten zijn afgeschaft en ook in de culturele sfeer zijn belangrijke stappen gezet. In deze paragraaf zullen we per soort discriminatie zoals deze in hoofdstuk 3 waren opgedeeld, bekijken hoe het er in mei 2005 mee staat.

De laatste politieke gevangenen uit 1965-'68 werden in 1999 vrijgelaten en in 2000 mochten alle bannelingen terugkeren naar Indonesië. De omstandigheden rond de massaslachting in de jaren 1965 tot 1968 zijn echter nog altijd niet verduidelijkt. Er is geen officieel onderzoek ingesteld naar deze gebeurtenissen, en de moorden zijn niet erkend als grove schendingen van de mensenrechten. Wel bood president Habibie zijn excuses aan voor alle staatsterreur die onder Soeharto plaatsvond en president Wahid verontschuldigde zich specifiek voor het drama dat zich na de vermeende coup voltrok. In 2005 zijn er concrete stappen genomen in de richting van instelling van een waarheids- en verzoeningscommissie.

De wet die de letters ET verplicht stelt in het identiteitsbewijs van oud-politieke gevangenen werd in al 1995, nog onder Soeharto afgeschaft. Omdat deze aanpassing aan de landelijke wetgeving niet werd doorgevoerd in uitvoeringsreglementen werden de letters ET in de praktijk nog jaren gebruikt. Pas toen Wahid in 2000 ook de wetgeving betreffende de *litsus*, de registratie van deze mensen, afschafte, kwamen er daadwerkelijk nieuwe identiteitsbewijzen. In 2004 vond er echter nog een rechtszaak plaats waarbij een ex-tapol een nieuw identiteitsbewijs eiste en het is zeer waarschijnlijk dat er nog altijd mensen zijn van wie de identiteitskaart de letters ET draagt. Ook zijn de wetten die bepalen dat ex-tapol toestemming moeten vragen om te reizen via ingewikkelde procedures nog onveranderd. De discriminatie op het gebied van bewegingsvrijheid bestaat nog steeds, al worden de

slachtoffers in de praktijk niet meer erg belemmerd. Schrijver Pramoedya Ananta Toer heeft bijvoorbeeld sinds de val van Soeharto verschillende buitenlandse reizen gemaakt.²⁴⁷

Wat betreft de economische beperkingen voor ex-tapol is er anno 2005 nog weinig veranderd. De wet waarin vermeende communisten verboden wordt in bepaalde sectoren, zoals het leger en de olie-industrie, te werken, is nog altijd in stand. Dit wijst erop dat er nog altijd lijsten bestaan waarop deze mensen worden geregistreerd, ondanks dat zij aan hun identiteitsbewijs niet meer te herkennen zijn. Al heeft er recentelijk geen grootschalige screening meer plaatsgevonden, de middelen daartoe bestaan nog steeds. Ook is er geen sprake van een schadevergoeding voor de slachtoffers voor het hen aangedane leed, noch worden hun afgenomen bezittingen geretourneerd. Zo is het huis van Pramoedya Ananta Toer nog altijd niet aan hem teruggegeven.²⁴⁸ Ook de wetgeving die ex-tapol economisch beperkt wordt in de praktijk echter niet meer zo streng uitgevoerd, aangezien er officieel geen ET-identiteitskaarten meer bestaan. Discriminatie bij sollicitaties voor een baan op grond van een ET-status komt dus niet meer veel voor, maar slachtoffers beweren wel dat hun kinderen nog altijd niet worden toegelaten tot het leger. Het feit dat de wetgeving nog altijd stand houdt, betekent bovendien dat kwaadwillende autoriteiten dit kunnen gebruiken als instrument tegen mensen die zij zouden willen dwarsbomen.

De vrijheid van meningsuiting is sinds de val van Soeharto enorm toegenomen, al vonden er onder Megawati meerdere rechtszaken plaats tegen journalisten, bijvoorbeeld vanwege beledigende publicaties. Het verbod op het verspreiden van het communisme bestaat ook nog steeds. Wel is het een grote vooruitgang dat er nu openlijk over de coup en de nasleep daarvan wordt gepraat. Er zijn tal van boeken over het onderwerp verschenen, evenals enkele films. Er zijn belangenorganisaties opgezet en er worden discussiebijeenkomsten georganiseerd. Slachtoffers krijgen in de media de kans om over hun ervaringen te vertellen. Deze openheid is waarschijnlijk de grootste verandering van de afgelopen jaren.

Wat betreft de politieke beperkingen van ex-tapol was het een doorbraak toen het Constitutioneel Hof in 2004 de wet die deze mensen verbood zich verkiesbaar te stellen, onwettig verklaarde. Desondanks is dezelfde bepaling voor president en vice-president nog altijd geldig. Voor de verkiezingen in 2004 werden de kandidaten nog altijd gescreend.

²⁴⁷ 'More about Pramoedya Ananta Toer' *The Jakarta Post*, 24 april 2005.

²⁴⁸ 'Oppressed writer sues President' *Courier Mail*, 16 maart 2005.

Sommige ex-tapol of kinderen van ex-tapol, zoals Ribka Tjiptaning, konden toch plaatsnemen in het parlement, maar anderen werden tegengehouden.

Het stigma dat aan het communisme kleeft, ondervindt nog altijd weinig tegenspraak. Zelfs de groepen mensen die de afgelopen tijd hebben gepleit voor het afschaffen van discriminerende wetten benadrukken dat zij dit zeker niet doen uit sympathie voor deze ideologie, integendeel. Ook zij herhalen dat het communisme een gevaarlijke ideologie is, maar willen dat de wetten afgeschaft worden om Indonesië een meer democratisch land te maken. De woedende reacties toen een groep mensen probeerde de resten van vermeende communisten uit een massagraf te herbegraven bewijzen hoe zeer het communisme nog altijd als gevaar wordt gezien. Ook de boekverbrandingen uit de regeringsperiode van Wahid zijn hier een voorbeeld van. Het afschaffen van besluit nr. 25/1966 van het volkscongres, het verbod op communisme, lijkt voorlopig onbespreekbaar.

Toch is ook hier langzaam een verschuiving merkbaar. Vanaf de regeerperiode van Megawati is het anti-communistische discours nauwelijks nog in het openbaar herhaald. Veel mensen beamen nog steeds dat het communisme een gevaarlijke ideologie is, maar de gevoelens van angst of woede lijken niet meer op specifieke personen gericht.²⁴⁹ De officiële versie van de geschiedenis wordt in het openbaar in twijfel getrokken. Steeds meer mensen zijn het erover eens dat de waarheid bekend moet worden en dat het tijd is voor verzoening tussen slachtoffers en daders van mensenrechtenschendingen in het verleden.

²⁴⁹ Interview 25.

5. Groepen in de maatschappij

8. Schrijver Pramoedya Ananta Toer 9. Ester Jusuf bij een massagrafopgraving 10. Mevr. Sulami toont geëmotioneerd een opgegraven bot

bron: documentaire *Mass Grave*

5. Groepen in de maatschappij

De kwestie van de vermeende coup van 1965 en de nasleep daarvan houdt veel mensen in Indonesië bezig. In dit hoofdstuk komen de verschillende groepen in de maatschappij die hervormingen op dit gebied nastreven aan bod. De eerste paragraaf zet de verschillende mogelijkheden voor het omgaan met een nationaal trauma uiteen. Dit gebeurt aan de hand van het eerder genoemde boek van Martha Minow en van de richtlijnen die de VN in 2005 vaststelde voor de rechten van slachtoffers van grove schendingen van de mensenrechten. In de tweede paragraaf worden de verschillende groepen besproken die zich in Indonesië bezighouden met de verwerking van het drama van 1965 en die hervormingen van de discriminatoire wetgeving over ex-tapol nastreven. Deze groepen worden op grond van de richtlijnen van de VN ingedeeld naar de verschillende doelen die zij nastreven. Het derde en vierde deel betreffen analyses van de factoren die het veranderingsproces stimuleren en van de factoren die dit proces juist belemmeren. Tot slot wordt een conclusie getrokken over waarom bepaalde organisaties meer resultaten boeken dan andere en blikken wij kort in de toekomst.

5.1 Reacties op nationale drama's

Zoals we in de inleiding van deze scriptie al zagen heeft Martha Minow de verschillende manieren onderzocht waarop een maatschappij om kan gaan met genocide en andere grove schendingen van de mensenrechten. Zij kijkt in haar boek *Between Vengeance and Forgiveness* naar de mogelijke reacties die tussen wraak en vergeving liggen. Volgens haar zijn deze beide reacties namelijk begrijpelijk, maar onwenselijk. Om met de wreedheden uit het verleden om te gaan kan een aantal andere doelen beter nagestreefd worden. Voorbeelden van dit soort meer genuanceerde doelen zijn immateriële en materiele genoegdoening voor de slachtoffers en het onderzoeken van de waarheid over de gebeurtenissen. Ook gerechtigheid door de daders te vervolgen, of verzoening om de opbouw van een gezonde nieuwe staat mogelijk te maken zijn volgens haar manieren om met een traumatisch verleden om te gaan zonder dat daar wraak of vergeving aan te pas komt.

Minow behandelt een groot aantal verschillende manieren om één of meerdere van deze doelen te bereiken. Verschillende initiatieven kunnen tegelijkertijd genomen worden.

Genoegdoening voor de slachtoffers kan bereikt worden door openbare excuses voor de misdaden, herstelbetalingen of teruggave van materiele zaken.²⁵⁰ Het instellen van een mensenrechtentribunaal is een manier om daders van eerdere wreedheden te vervolgen, terwijl waarheidscommissies vaak leiden tot amnestie voor de schuldigen en zich vooral richten op verzoening.²⁵¹ Andere initiatieven die staten kunnen nemen zijn het openen van de dossiers van de geheime dienst, het bekendmaken van namen van slachtoffers of daders, het verwijderen van de daders van invloedrijke posities en het opzetten van nieuwe instituties zoals wetten of organisaties om toekomstige mensenrechtenschendingen te voorkomen. Ook bestaan er nog allerlei kleinere initiatieven die staten, groepen mensen of individuen kunnen nemen om met een traumatisch verleden in het reine te komen, vooral in de vorm van herdenkingen. Voorbeelden daarvan zijn nationale feestdagen, monumenten en musea. De kunst biedt een goede mogelijkheid om het onderwerp te behandelen, bijvoorbeeld in romans, sculptuur of schilderijen. En tot slot is onderwijs aan het grote publiek en op scholen een belangrijke reactie op een traumatisch verleden.²⁵²

De overeenkomst tussen al deze initiatieven is volgens Minow dat “they depart from doing nothing.”²⁵³ Het is altijd beter om de stilte te doorbreken en actie te nemen al is het niet altijd duidelijk wat het beste initiatief is. Vaak zijn symbolische acties makkelijker te bereiken en net zo effectief als kostbare materiele gebaren. De context van de schendingen zelf en van de situatie na de machtswisseling bepaalt welke reacties het best tot verwerking zullen leiden. Het is in deze context dat elke natie, en dus ook Indonesië, uniek is. Minow noemt verschillende kwesties waarnaar gekeken moet worden om te bepalen welke actie te ondernemen, zoals de aanwezigheid van minderheden in de maatschappij, de betrokkenheid van de internationale gemeenschap en de binnenlandse *civil society*, hoe lang geleden de wreedheden hebben plaatsgevonden en of leden van het toenmalige regime nog altijd machtige posities innemen.²⁵⁴

Niet alleen elk voorval van grove schendingen van mensenrechten is uniek, maar ook elk slachtoffer heeft als individu verschillende behoeftes en prioriteiten bij het verwerken van een traumatisch verleden. Minow pleit ervoor om vooral aandacht te geven aan de

²⁵⁰ Minow, *Between vengeance and forgiveness*, p 107.

²⁵¹ *Ibid.*, p 26, 56.

²⁵² *Ibid.*, p 136-144.

²⁵³ *Ibid.*, p 4.

²⁵⁴ *Ibid.*, p 133-134.

individuele wensen van slachtoffers, wat volgens haar nog te weinig gebeurt. Een voorbeeld hiervan is het financieren van therapeutische behandelingen. Ook het belang van psychologische therapie wordt pas de laatste jaren internationaal erkend.²⁵⁵

Volgens Manfred Novak is het slachtoffer bij strafrecht vaak de vergeten persoon omdat de meeste aandacht uitgaat naar de rechten en plichten van de dader en van de staat. Hij beschreef in 2003 de juridische mogelijkheden voor wat *restorative justice* wordt genoemd: reacties op mensenrechtenschendingen die zijn gericht op genoegdoening voor slachtoffers in plaats van berechting van de daders. Hij gaf hierin aan dat de VN pas in 1985 de rechten van slachtoffers als onderdeel van een verklaring vastlegde.²⁵⁶ In 1989 begon de VN aan het ontwerp van aparte richtlijnen voor het recht op genoegdoening van slachtoffers van grove schendingen van de mensenrechten.²⁵⁷ Uiteindelijk werden deze richtlijnen over het “recht op remedie” in april 2005 als apart instituut goedgekeurd door de UNCHR, de VN-mensenrechtencommissie.²⁵⁸

In de *Basic principles and guidelines on the right to a remedy and reparation for victims of gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law* zijn verschillende zaken vastgelegd. In het geval van grove schendingen van de mensenrechten zijn staten verplicht deze te onderzoeken en bij voldoende bewijs de daders te berechten.²⁵⁹ Slachtoffers worden gedefinieerd als mensen die individueel of als groep hebben geleden in de vorm van fysiek of mentaal letsel, emotionele pijn, financieel nadeel, of substantiële afbreuk aan hun fundamentele rechten door handelingen of verwaarlozingen, die grove schendingen van de internationale mensenrechten of ernstige schendingen van de internationale humanitaire wetten behelzen. Familieleden of anderen die ook schade hebben ondervonden door directe slachtoffers te helpen, worden ook tot de slachtoffers gerekend.²⁶⁰ De slachtoffers moeten met respect worden behandeld en er moeten maatregelen worden genomen om hun veiligheid, fysieke en psychologische gezondheid en privacy te waarborgen.²⁶¹

²⁵⁵ Ibid., p 20-22.

²⁵⁶ Manfred Novak, "The right to reparation of victims of gross human rights violations," in *Human Rights in Development, yearbook*, ed. Ulrich en Krabbe (The Hague, 2001), 278.

²⁵⁷ Ibid., 282.

²⁵⁸ 'UN Commission on Human Rights: Overview of developments at the 61st session, 14 March – 22 April 2005' op <http://web.amnesty.org/library/index/engior410462005>, gezien op 18 mei 2005.

²⁵⁹ E/CN.4/2005/L.48, 13 April 2005, artikel III.4.

²⁶⁰ Ibid, artikel V.8.

²⁶¹ Ibid, artikel VI.10.

Er zijn volgens dit VN-rapport drie vormen van remedie: toegang tot gerechtigheid, herstel (*reparation*) en toegang tot informatie betreffende de schendingen en de mogelijkheden tot remedie.²⁶² De eerste en derde vorm van remedie spreken voor zich en worden slechts kort toegelicht. Bij 'toegang tot gerechtigheid' moeten de slachtoffers beschermd en begeleid worden, en zij moeten de mogelijkheid krijgen ook als groep aanspraak te doen op compensatie.²⁶³ De staat moet informatievoorziening over de mogelijkheden tot remedie verzorgen en slachtoffers moeten de mogelijkheid krijgen zo veel mogelijk informatie over de oorzaken van de schendingen die hebben plaatsgevonden te verkrijgen.²⁶⁴ De tweede vorm van remedie, herstel, wordt uitvoeriger toegelicht.

Herstel kan de volgende vijf facetten inhouden: restitutie, compensatie, rehabilitatie, genoegdoening (*satisfaction*) en een garantie tegen herhaling. Restitutie houdt het herstellen van de situatie van voor de schendingen voor het slachtoffer wat betreft vrijheid, mensenrechten, identiteit, burgerschap, woning, werk en eigendom in. Compensatie betekent het vergoeden van alle in geld uit te drukken geleden schade. Rehabilitatie behelst het toekennen van medische en psychologische hulp en juridische en sociale diensten. Voor genoegdoening bestaan meerdere mogelijkheden, waaronder het onthullen van de waarheid, het lokaliseren en mogelijk herbegraven van het stoffelijke overschot van de slachtoffers, een officiële verklaring om de waardigheid, reputatie en rechten van het slachtoffer te herstellen, openbare excuses, erbetoon aan de slachtoffers en het opnemen van een beschrijving van de gebeurde schendingen in het onderwijs op alle niveaus. Garantie tegen herhaling kan bereikt worden door middel van, onder andere, civiele controle over het leger, een onafhankelijke rechterlijke macht, voorlichting over mensenrechten, toezicht op het naleven van gedragscodes en ethische normen door de overheid en het bedrijfsleven, en het herzien of hervormen van wetten die grove schendingen van de mensenrechten toestaan of bevorderen.²⁶⁵

²⁶² Ibid, artikel VII.11.

²⁶³ Ibid, artikel VIII 12-14.

²⁶⁴ Ibid, artikel X 24.

²⁶⁵ Ibid, artikel IX 19-23.

5.2 Reacties op de kwestie 1965 in Indonesië

In Indonesië nemen verschillende groepen mensen vooralsnog vooral initiatieven op het gebied van herstel en niet zozeer van gerechtigheid en informatie over de oorzaken van en de remedies voor de schendingen van de mensenrechten die de massamoorden na de coup in 1965 en de discriminatie van de slachtoffers daarna behelzen. In deze paragraaf volgt daarom een uiteenzetting van de verschillende groepen die proberen één van de facetten van het doel herstel voor de slachtoffers te bereiken. Het eerste facet dat mensen nastreven is restitutie, wat in twee delen is uiteengezet, namelijk sociaal-economische steun aan (oud-) politieke gevangenen en rehabilitatie van de rechten van deze groep mensen. In de VN-richtlijnen wordt de term rehabilitatie anders gebruikt dan in de *civil society* in Indonesië. De mensen die in Indonesië streven naar rehabilitatie van de slachtoffers bedoelen daarmee het herstellen van hun rechten, terwijl deze term in de VN-richtlijnen wordt gebruikt voor medische en psychische hulp aan de slachtoffers.

Het tweede facet dat mensen nastreven is compensatie, of een schadevergoeding voor het leed dat de slachtoffers is aangedaan. Het derde facet is medische en psychische hulp voor de slachtoffers (rehabilitatie volgens de VN-richtlijnen). Het vierde facet, genoegdoening, kan weer op meerdere manieren bereikt worden. Acties die de staat kan ondernemen, zoals het aanbieden van excuses, het herdenken van de slachtoffers en het geven van onderwijs zijn in hoofdstuk 4 al behandeld. In deze paragraaf zullen we ingaan op de groepen die streven naar het onthullen van de waarheid omtrent de nasleep van de coup en de groepen van wie *advocacy*, het onder de aandacht brengen van de kwestie, het voornaamste doel is. Het vijfde en laatste facet betreft de garantie tegen herhaling. Hier komen de groepen die streven naar het voorkomen van toekomstige mensenrechtenschendingen aan bod. Tot slot is er nog een doel dat sommigen in Indonesië nastreven dat niet in de VN-richtlijnen te vinden is, namelijk verzoening. Het streven naar verzoening kan bij gebrek aan bewijs en krachtadigheid van de rechterlijke macht gezien worden als een alternatief voor gerechtigheid.

Al deze initiatieven worden zowel door organisaties als individuen genomen. Er zijn academici die pleiten voor een herziening van de geschiedenis en politici die manen tot het afschaffen van discriminerende wetten. De belangrijkste actoren in het proces zijn echter

verschillende non-gouvernementele organisaties die vooral na de val van Soeharto zijn opgericht en die strijden voor verandering in de situatie van de slachtoffers van die gebeurtenissen. Er zijn organisaties die meerdere doelen nastreven en daarom meerdere keren voorkomen in de volgende uiteenzetting. Verder zijn er soms samenwerkingsverbanden gesmeed.

Sommige van deze organisaties zijn zelfhulpgroepen, andere zijn door sympathisanten opgezet. De eerste groep wordt steeds kleiner, vanwege de leeftijd van de slachtoffers en omdat alle politieke gevangenen uit de betreffende periode inmiddels zijn vrijgelaten. Er valt nog een onderscheid te maken, namelijk dat tussen organisaties die zich specifiek met de kwestie van 1965 bezighouden en organisaties die voor democratisering of tegen mensenrechtenschendingen in het algemeen strijden. In Jakarta bestaan ongeveer tien organisaties die alleen veranderingen op het gebied van de kwestie van 1965 nastreven. Enkele van hen hebben ook afdelingen opgezet in steden in andere provincies. Organisaties die zich inzetten voor democratisering en het aanpakken van mensenrechtenschendingen bestaan er veel meer; rond de twintig daarvan houden zich ook actief met deze kwestie bezig. Dit doen zij vanuit een specifiek oogpunt, zoals het tegengaan van discriminatie, het oproepen tot gerechtigheid, of het voorkomen van toekomstige mensenrechtenschendingen. De kwestie van 1965 is voor hen slechts één van de onderwerpen waar zij zich mee bezighouden. Deze organisaties hebben vaak een groot netwerk met afdelingen in het hele land opgericht.

5.2.1 Restitutie

Restitutie betekent het herstellen van de situatie van de slachtoffers zoals die was vóór de schendingen van de mensenrechten plaatsvonden op het gebied van vrijheid, mensenrechten, identiteit, burgerschap, woning, werk en eigendom. Initiatieven die genomen worden in het kader van de kwestie 1965 richten zich op twee dingen: sociaal-economische steun aan (oud-) politieke gevangenen en het herstellen van de rechten van ex-tapol.

Sociaal-economische steun aan (oud-) politieke gevangenen

Onder Soeharto bestonden er al onofficiële organisaties die sociaal-economische steun boden aan politieke gevangenen. Humaika²⁶⁶, POKJA PLP-PGI²⁶⁷ en KAP T/N²⁶⁸ waren organisaties met een christelijk uitgangspunt die rond de eeuwwisseling enkele jaren samenwerkten onder de naam MIK²⁶⁹. Ook bestond er nog de *Yayasan Hidup Baru*, ook bekend als de New Life Foundation.

Al deze organisaties zochten de gevangenen op en organiseerden lezingen, preken, discussies en culturele activiteiten. Zij haalden geld op om medische keuringen en extra eten te financieren. Ze gaven ook economische steun door te helpen met het opzetten van handenarbeidprojecten en studiebeurzen aan te bieden aan kinderen van de gevangenen. KAP T/N hield lijsten bij van de politieke gevangenen en voerde druk uit op politici om hun vrijlating te bewerkstelligen. Voorzitter Gustaf Dupe was zelf ook ex-tapol. Hij had veel contact met hooggeplaatste politici: hij bracht de minister van justitie Muladi in 1999 op de hoogte van de namen van politieke gevangenen, die vervolgens werden vrijgelaten. In 2000 vergezelde hij de volgende minister van justitie Yusril Ihza Mahendra bij een bezoek aan Nederland om met bannelingen te overleggen over herstel van hun rechten.²⁷⁰

PBHI²⁷¹ verleende juridische bijstand aan vier van de gevangenen die in 1999 een verzoek om presidentieel pardon indienden en toegewezen kregen.²⁷² Na de vrijlating van de laatste gevangenen die nog vastzaten op verdenking van communisme of betrokkenheid bij de coup zijn enkele organisaties opgehouden te bestaan. Pokja en KAP T/N bestaan nog wel en richten zich nu vooral op het afschaffen van de wetten die ex-tapol beperkingen opleggen.²⁷³

²⁶⁶ *Himpunan Masyarakat Indonesia untuk Kemanusiaan*, Indonesische vereniging voor mensenrechten.

²⁶⁷ *Kelompok Kerja Pelayanan Lembaga Pemasyarakatan-Persekutuan Gereja Indonesia*, Werkgroep voor service aan gevangenen.

²⁶⁸ *Komite Pembebasan Tapol/Napol*, Actiecomité voor de bevrijding van politieke gevangenen.

²⁶⁹ *Masyarakat Indonesia untuk Kemanusiaan*, Indonesische Humanitaire Vereniging.

²⁷⁰ Interview 1.

²⁷¹ *Perhimpunan Bantuan Hukum dan Hak Asasi Manusia Indonesia*, Indonesische Vereniging voor Juridische bijstand en Mensenrechten.

²⁷² http://www.xs4all.nl/~endi/PBHI_Background.html,

http://www.hom.nl/capaciteitsopbouw_indonesie.php, beide gezien op 15 mei 2005.

²⁷³ Interview 1 en 16 en folders Pokja en KAP T/N.

Herstel van rechten: rehabilitatie

Een tweede manier waarop velen in Indonesië restitutie voor de slachtoffers nastreven is rehabilitatie: het opheffen van de discriminerende wetgeving en de erkenning van aangedaan leed. De meeste organisaties die zich met de kwestie 1965 bezighouden, pleiten bij de overheid voor een aanpassing van de wetten die de slachtoffers uit die tijd beperkingen opleggen.

De eerder genoemde Nani Nurani is een voorbeeld van een ex-tapol die individueel voor rehabilitatie van haar rechten vocht. Na haar vrijlating in 1976 kreeg zij een identiteitskaart met de letters ET erop, waar zij en haar familieleden jarenlang de beperkingen van ondervonden. Zij stuurde president Wahid een brief om haar rehabilitatie en die van alle andere oud-gevangenen te vragen. Ook aan Megawati stuurde zij tevergeefs een dergelijk verzoek. Toen zij in februari 2003 bij de lokale autoriteiten een nieuw identiteitsbewijs aanvraag kreeg zij weer een tijdelijke ET-kaart, in plaats van de normale kaart voor het leven waar Indonesiërs na hun zestigste recht op hebben. Zij stapte naar de rechter om de autoriteiten aan te klagen en won. De rechter bepaalde in juli dat de autoriteiten Nani een normale identiteitskaart moesten uitreiken en dat zij bovendien nooit banden had gehad met een PKI-organisatie.²⁷⁴

Begin 2003 zetten ongeveer 10 verschillende organisaties een Coördinerend Forum op om de belangen van de slachtoffers van 1965 te behartigen, onder leiding van advocaat Witaryono Reksoprodyo.²⁷⁵ Naast LPR-KROB²⁷⁶, Pakorba, PBHI, YPKP en LPKP²⁷⁷ betrof dit ook enkele kleine groepen slachtoffers, zoals oud-leden van de politie en leger en oud-ministers uit de regeertijd van Sukarno die rehabilitatie van hun rechten eisten.²⁷⁸ Witaryono schreef een brief naar de Hoge Raad om de rehabilitatie van deze groep mensen te eisen. Vanaf maart 2003 vond er verschillende keren overleg plaats tussen deze organisaties en de

²⁷⁴ 'Soekarno's paleismeisje wil eerherstel; ex-politieke gevangenen' *Trouw*, 2 augustus 2003, 'Sukarno's favorite dancer finally gets recognition of her rights' *The Jakarta Post*, 18 juli 2003, 'Communism's long shadow' *The Jakarta Post*, 7 augustus 2003.

²⁷⁵ *Forum Koordinasi Tim-Tim Advokasi dan Lembaga Perjuangan Rehabilitasi Korban 65*, Forum ter coördinatie van advocacy teams en het instituut dat strijdt voor rehabilitatie van de slachtoffers van '65.

²⁷⁶ *Lembaga Perjuangan Rehabilitasi Korban Rezim Orde Baru*, Instituut dat strijdt voor de Rehabilitatie van de Slachtoffers van het Orde Baru-Regime.

²⁷⁷ Voor uitleg zie verderop onder genoegdoening.

²⁷⁸ De vader van Witaryono was één van deze ministers. De bedoelde groepen waren *Tim Advokasi untuk Rehabilitasi Ex Anggota TNI/AL*, *Tim Advokasi untuk Rehabilitasi Ex Anggota TNI/AD*, *Tim Advokasi/Rehabilitasi POLRI*, *Tim Advokasi Persatuan Purnawirawan TNI/AU* en *Tim Advokasi Ex Menteri Kabinet Dwikora Korban Penyalahgunaan Surat Perintah 11 Maret 1966*.

voorzitter van de Hoge Raad, Bagir Manan. In juni 2003 stuurde de Hoge Raad een aanbeveling naar president Megawati om de slachtoffers van 1965 te rehabiliteren. Volgens de Raad was het tijd om president Sukarno eerherstel te geven en alle wetten die discrimineerden tegen ex-tapol af te schaffen. In juli volgde een soortgelijke brief van het parlement.²⁷⁹ Er kwam geen reactie op deze brieven, al vormden zij misschien wel deels de aanleiding voor het voorstel van de PDI-P om bij de laatste zitting van het volkscongres ook het verbod op communisme onder de loep te nemen. De partij trok dit voorstel zoals we al zagen echter nog voor de zitting in toen bleek dat de meerderheid van het volkscongres tegen de afschaffing van deze wet zou stemmen. In augustus stuurde de nationale mensenrechtencommissie KomnasHAM nog een brief naar Megawati met het verzoek de slachtoffers van 1965 te rehabiliteren. Ook op deze brief kregen de organisaties geen reactie.

Sommige organisaties probeerden op een andere manier de wetten te veranderen. Eind 2003 diende LPR-KROB zoals al vermeld een verzoek in bij het Constitutioneel Hof om de kieswet van dat jaar te herzien. Het Constitutioneel Hof heeft als taak wetten te toetsen aan de grondwet. Als een wet in strijd is met de grondwet kan het hof deze annuleren. Niet alleen LPR-KROB maar ook drie vooraanstaande Indonesiërs, hoogleraar Deliar Noer, oud-gouverneur van Jakarta Ali Sadikin en politicus Sri Bintang Pamungkas eisten samen met een groep oud-politieke gevangenen de herziening van artikel 60g van wet nr. 12/2003 over de algemene verkiezingen, waarin ex-tapol verboden werd zich verkiesbaar te stellen. In februari 2004 verklaarde het Constitutioneel Hof dat dit artikel in strijd was met de grondwet en dus onwettig was, waarmee het artikel direct kwam te vervallen.²⁸⁰

Andere organisaties die rehabilitatie nastreven zijn de reeds genoemde KAP T/N en SNB²⁸¹. Organisaties die zich niet specifiek op deze kwestie richten maar wel lobbyen om alle vormen van discriminatie af te schaffen zijn onder andere LADI²⁸², LBH, PBHI, Imparsial²⁸³ en KontraS²⁸⁴. Deze organisaties sturen brieven naar de overheid en praten met parlementariërs. Sommige van hun leden zitten zelf in het parlement en zijn betrokken bij

²⁷⁹ Documentatie van het Forum, 'Soekarno's paleismeisje wil eerherstel; ex-politieke gevangenen' *Trouw*, 2 augustus 2003.

²⁸⁰ 'Free!' special in *Tempo*, 8 maart 2004, p. 9-29, 'No plan to revive rights of ex-PKI cadres' *The Jakarta Post*, 28 februari 2004

²⁸¹ *Yayasan Solidaritas Nusa Bangsa*, Stichting voor Solidariteit van Land en Volk.

²⁸² *Lembaga anti Diskriminasi Indonesia*, het Indonesische Anti-Discriminatie Instituut.

²⁸³ De Indonesische Human Rights Watch.

²⁸⁴ *Komisi untuk Orang Hilang dan Korban Tindak Kekerasan*, Comité voor vermisten en slachtoffers van geweld.

commissies die zich bezighouden met mensenrechten. Ook spannen zij rechtszaken tegen de staat aan.

Enkele politieke partijen hebben het aanpassen van discriminerende wetgeving ook in hun programma opgenomen. De PRD²⁸⁵, de Democratische Volkspartij, was een uitgesproken linkse partij waarvan zeven partijleiders enige tijd gevangenen waren op verdenking van het veroorzaken van de rellen na de inval in het PDI-hoofdkantoor in 1996. Deze partij streefde gelijkheid en hervorming van wetten na, maar behaalde bij de verkiezingen van 1999 geen zetels in het parlement, net zo min als vier andere arbeiderspartijen, opgezet door vakbondsleiders. Aan de verkiezingen van 2004 kon de PRD niet deelnemen omdat zij de kiesdrempel hiervoor niet haalde.²⁸⁶ Een andere partij met een duidelijke linkse stempel die de kiesdrempel wel haalde was de PPIB²⁸⁷ onder leiding van de econoom Sjahrir. De PPIB had een voor Indonesische begrippen uitzonderlijk gedetailleerd programma, waarin ook het streven naar gelijkheid voor alle burgers als prioriteit genoemd werd. De PPIB werd vaak vergeleken met de vroegere socialistische partij onder Sukarno, de PSI, die toevallig door naamgenoot en toenmalig premier Sutan Sjahrir werd opgericht. De huidige Sjahrir van de PPIB ontkende echter stellig elk verband met deze partij, die in 1960 door Sukarno verboden werd. Het was onder andere aan haar reputatie als elitaire academische partij te danken dat de PPIB niet genoeg stemmen behaalde om een zetel in het parlement te veroveren.²⁸⁸

Partijen die wel deel uitmaken van het parlement en juridische hervormingen op het gebied van discriminatie nastreven zijn de PDI-P, de PKB en de PD. Alledrie de partijen hadden voor de verkiezingen van 2004 echter een erg vaag geformuleerd programma, waarin wel de termen *reformasi* en *rekonsiliasi* voorkwamen maar geen concrete voorstellen om deze doelen te bereiken werden gedaan. Van Megawati en haar regeringspartij PDI-P werd de afgelopen jaren veel verwacht op dit gebied, maar zij heeft haar volgelingen hierin teleurgesteld. Veel ex-tapol verklaarden voor de verkiezingen van 2004 te zijn overgestapt naar andere partijen waaronder de PKB van Wahid. Hij had immers als president meer inzet getoond voor hun zaak. De grootste aanhang van de PKB komt echter nog altijd uit de moslimorganisatie NU, die niet geheel positief staat tegenover het afschaffen van wetten die

²⁸⁵ *Partai Rakyat Demokratis*.

²⁸⁶ 'Laborers need political party to fight: PRD' *The Jakarta Post*, 6 mei 2002.

²⁸⁷ *Partai Perhimpunan Indonesia Baru*, de Nieuwe Indonesische Alliantiepartij.

²⁸⁸ 'PIB and its intellectuals seek to take reform to a higher level' *The Jakarta Post*, 30 januari 2004.

de verspreiding van communisme inperken. De naam van de Democratische Partij van de huidige president SBY geeft de indruk dat zij een afschaffing van alle vormen van discriminatie nastreeft. Ook deze partij heeft echter een programma met meer algemene bewoordingen dan concrete acties.²⁸⁹

5.2.2 Compensatie

Compensatie houdt het vergoeden van alle in geld uit te drukken geleden schade in. Over schadevergoeding voor de nabestaanden van de massamoorden van 1965-1968 en de slachtoffers van jarenlange discriminatie wordt in Indonesië nog nauwelijks gesproken. Pas als openlijk wordt toegegeven dat deze gebeurtenissen grove schendingen van de mensenrechten betroffen, als openbare excuses worden aangeboden en de rechten van de slachtoffers hersteld zijn, is de weg vrij voor compensatie. Het is tot nog toe hoogst onwaarschijnlijk dat voor deze zaken een vergoeding zal worden toegekend, wat verklaart waarom er zo weinig pogingen worden gedaan om een vergoeding te eisen.

Toch zijn er enkele initiatieven te noemen. LPR-KROB is een organisatie die actief strijdt voor een schadevergoeding van de regering voor de slachtoffers. Zo maanden zij ambtenaren die na de coup waren ontslagen vanwege hun vermoedelijke betrokkenheid bij de coup of helemaal zonder opgaaf van redenen om een eis bij hun vroegere departement in te dienen. De ambtenaren vroegen hierbij om hun achterstallige loon en pensioen, waar zij nooit aanspraak op hadden kunnen maken.²⁹⁰

In april 2005 spande een grote groep slachtoffers een zogenaamd principieel proces (*class action*) aan tegen de afgelopen vijf presidenten. Zij werden vertegenwoordigd door Uli Parulian en eisten naast het intrekken van alle beperkende wetten een grote schadevergoeding voor het hen aangedane leed. De groep bestond uit allerlei leden van hiervoor genoemde organisaties en andere individuen, waaronder ook Pramodya Ananta Toer. Alhoewel president SBY al in maart toezegde de kwestie te willen oplossen heeft de regering tot nu toe geen enkele schadevergoeding toegezegd.²⁹¹

²⁸⁹ 'Faces of the PKI giant' *Tempo*, 8 maart 2004.

²⁹⁰ Interview 3.

²⁹¹ Interview 24, 'Former PKI prisoners to get compensation' *The Jakarta Post*, 17 maart 2005, 'Former members of PKI fight for their rights in court' *The Jakarta Post*, 14 april 2005.

5.2.3 Medische en psychische hulp

In de VN-richtlijnen is rehabilitatie het derde facet van herstel. Hiermee wordt het bieden van medische en psychische hulp aan de slachtoffers van grove schendingen van de mensenrechten bedoeld. Ook hiervoor is in Indonesië opvallend weinig aandacht waar het de nabestaanden van de massamoorden van na de coup betreft. De voornaamste reden hiervoor is dat deze slachtoffers direct na de dramatische gebeurtenissen onderdrukt werden en nooit als slachtoffer erkend zijn. Nu steeds meer naar voren komt dat zij dit wel waren, is het inmiddels veertig jaar geleden en lijkt psychische hulp niet langer een prioriteit. Bovendien is het net als met schadevergoeding zo dat er eerst andere stappen genomen moeten worden voordat hier aandacht voor kan komen.

Het besef van het belang van therapie na traumatische gebeurtenissen is nog niet zo lang gemeengoed. In Indonesië werd in 2002 de Yayasan Pulih, de Stichting Genezing, opgericht, die zich richtte op de mentale gezondheid van slachtoffers van rampen. Deze organisatie begeleidde bijvoorbeeld slachtoffers van de bomontploffing in het Marriot-hotel in Jakarta in augustus 2003 en van de tsunami die Aceh in december 2004 overspoelde.²⁹² Voor de slachtoffers van de genocide van 1965 is echter geen begeleidingsprogramma bekend.

Een dochter van generaal Sutojo die bij de vermeende coup in 1965 om het leven werd gebracht, Nani Nurrachman, is psychologe en heeft een traumakliniek opgezet. In deze kliniek trof zij veel nabestaanden van de massa-slachting na de coup aan. Pas in de loop van de behandeling bleek dat dit de oorzaak van hun psychische problemen was. Het deed dr Nurrachman beseffen hoe verschrikkelijk de nasleep van de gebeurtenis waarbij haar vader vermoord werd voor andere mensen was. Zij is één van de oprichters van een forum dat streeft naar verzoening tussen daders en slachtoffers uit die tijd, zoals verderop in deze scriptie wordt toegelicht.

5.2.4 Genoegdoening

Genoegdoening voor de slachtoffers (*satisfaction*) kan op meerdere manieren bereikt worden. Ik heb de mogelijkheden ingedeeld in drie groepen: het onthullen van de waarheid, het onder de publieke aandacht brengen van de kwestie, of *advocacy*, en erkenning van de staat.

²⁹² 'Counseling aids trauma recovery' *The Jakarta Post*, 31 oktober 2004, 'Trauma recovery to take years' *The Jakarta Post*, 6 maart 2005.

Waarheid

Het eerste dat van belang is voor genoegdoening is het onthullen van de waarheid over de gebeurtenissen en het lokaliseren en mogelijk herbegraven van het stoffelijke overschot van de slachtoffers. Er zijn verschillende manieren waarop mensen proberen de waarheid betreffende de coup en de nasleep daarvan te achterhalen en te verspreiden.

Aandachtspunten hierbij zijn vooral wie er achter de coup zat, hoe en door wie de moorden erna zijn geïnitieerd, hoeveel mensen zijn vermoord en op wat voor manieren, wat de rol van Soeharto was en op welke manier het buitenland zich in het conflict heeft gemengd.

Mevrouw Sulami, voor 1965 een hooggeplaatst lid van de linkse vrouwenorganisatie Gerwani dat daarna jarenlang gevangene was, begon in 1994 met het verzamelen van informatie over het aantal slachtoffers van de massaslachting. Zij hield met hulp van een paar anderen interviews met overlevenden en zocht naar massagraven. In 1998 groef zij de eerste menselijke resten op uit een graf bij Blera in Centraal-Java. Sulami richtte met enkele andere ex-tapol, waaronder Hasan Raid, die een boek over zijn ervaringen als PKI-sympathisant en moslim schreef, in 1999 de YPKP²⁹³ op. Deze stichting wilde ook door middel van enquêtes en interviews en het blootleggen van massagraven onderzoek doen naar de moorden.²⁹⁴

In 2000 committeerde ook KomnasHAM zich aan deze methode van onderzoek doen en assisteerde zij de YPKP bij het opgraven van de resten van 24 slachtoffers in Wonosobo, eveneens in Centraal-Java. Ook de organisatie Kasut Perdamaian²⁹⁵, onder leiding van Ester Jusuf, werkte hier aan mee. Ester Jusuf was naast voorzitter van Kasut Perdamaian ook voorzitter van de organisatie SNB²⁹⁶. Beide organisaties streden voor afschaffing van discriminatie, waarbij KP zich vooral richtte op de slachtoffers van de kwestie 1965 en SNB op rassendiscriminatie, waar bijvoorbeeld Indonesiërs van Chinese afkomst het slachtoffer van waren.²⁹⁷

²⁹³ *Yayasan Penelitian Korban Pembunuhan 65-66*, Stichting voor onderzoek naar de moorden op de slachtoffers van 1965-'66.

²⁹⁴ "Omaatje, wat zoek je toch? De waarheid?' Massamoorden Indonesië' *Trouw*, 15 december 1999, website YPKP <http://www.wirantaprawira.de/ypkp> gezien op 16 mei 2005.

²⁹⁵ Schoeisel van de Vrede.

²⁹⁶ *Yayasan Solidaritas Nusa Bangsa*, Stichting voor Solidariteit van Land en Volk.

²⁹⁷ Interview 4.

De YPKP nodigde hoge functionarissen van het plaatselijke bestuur en landelijk bekende politici uit voor de ceremonie waarbij de resten zouden worden herbegraven, maar stuitte hierbij op hevig verzet van de plaatselijke bevolking. Een moslimleider verklaarde dat het misschien wel goed was dat de graven werden onthuld, maar dat er in zijn dorp geen plek was voor de PKI. Hij was bang dat het graf een bedevaartsoort voor communisten kon worden en dat dit tot een heropleving van de ideologie zou leiden.²⁹⁸ Volgens Ester Jusuf konden de opgravingen beter met minder publieke aandacht plaatsvinden om dergelijke rellen te voorkomen. In augustus 2002 begon haar Kasut Perdamaian zelf met het blootleggen van een massagraf in Zuid-Blitar in Oost-Java.²⁹⁹

Na onderlinge ruzies binnen YPKP en het overlijden van voorzitter Sulami ging de organisatie verder onder leiding van Hasan Raid en scheidde een deel zich af onder de naam LPKP³⁰⁰ met Ribka Tjiptaning Proletarijati als voorzitter. Tjiptaning had medicijnen gestudeerd en wilde een huisartsenpraktijk opzetten. Zij kreeg hier echter geen vergunning voor omdat haar vader een hooggeplaatst lid van de PKI was geweest. In de loop van de tijd zette zij zich steeds meer in om voor de rechten van slachtoffers zoals zij zelf op te komen. Zij werd politiek actief voor de PDI-P van Megawati en schreef een boek over haar leven met de naam *Aku Bangga Jadi Anak PKI*, Ik ben trots om kind van de PKI te zijn. Bij de parlamentsverkiezingen van 1999 wist zij, ondanks haar ET-status, al een zetel te veroveren. De nieuwe LPKP richtte zich meer op lobbyen dan op onderzoek.³⁰¹

Zoals al eerder vermeld werd, doet ook de KomnasHAM onderzoek naar de nasleep van de coup. Hoewel de nationale mensenrechtencommissie vlak na de val van Soeharto nog huiverig was om over het onderwerp te beginnen, kondigde voorzitter M.M. Billah in januari 2003 aan dat hij meerdere onderzoeksteams zou opzetten om de schendingen van de mensenrechten onder Soeharto te achterhalen. Anderhalf jaar later werden de commissies langzaam gevormd. Naast teams voor het onderzoek naar verschillende moordpartijen in de jaren tachtig en negentig en de mensenrechtenschendingen in Aceh was er ook een team dat zich richtte op de procedures rond het gevangeneiland Buru.

²⁹⁸ 'Remains of slain ex-communist activists found in Wonosobo' *The Jakarta Post*, 21 november 2000, website YPKP, interview 4, Hilton, "Shadowplay.", Lexy Junior Rambadeta, "Mass Grave," (Indonesia, 2002).

²⁹⁹ 'Foundation probes 1968 Blitar massacre' *The Jakarta Post*, 15 augustus 2002, interview 4.

³⁰⁰ *Lembaga Penelitian Korban Peristiwa 65*, Instituut voor onderzoek voor slachtoffers van de gebeurtenissen van 1965.

³⁰¹ Interview 1, 14 en 23.

Solahuddin Wahid, broer van oud-president Wahid, stond aan het hoofd van dit team. Zijn doel was te achterhalen hoeveel en welke mensen op dit eiland hadden vastgezet, onder welke omstandigheden zij daar leefden en welke juridische basis het Orde Baru-regime had om een strafkolonie in te richten. Het team zou de informatie vergaren uit interviews, kranten en regerings- en militaire bronnen. Voor het evenwicht en om niemand voor het hoofd te stoten werd er ook een team opgezet om onderzoek te doen naar de misdaden van de PKI bij de Madiun-opstand in 1948 en bij de *aksi sepihak* in 1965. Aan het onderwerp van de massamoorden van vlak na de coup durfde de commissie haar handen nog altijd niet te branden. Op het moment van schrijven heeft het onderzoeksteam over de strafkolonie Buru nog geen rapport geproduceerd. De vertraging zou ermee te maken kunnen hebben dat voorzitter Solahuddin Wahid zich in april plotseling kandidaat stelde voor het vice-presidentschap naast presidentskandidaat Wiranto. Het feit dat de voorzitter van een onderzoeksteam van de nationale mensenrechtencommissie zich kandidaat stelde naast deze generaal, die berucht is omdat hij eindverantwoordelijk was voor het bloedbad in Oost Timor in 1999, roept vragen op over zijn toewijding aan het aanvechten van mensenrechtenschendingen.³⁰²

Naast deze organisaties doen ook historici pogingen de waarheid te achterhalen met behulp van de weinige ooggetuigen die nu nog hun verslag kunnen doen. Hilmar Farid publiceerde een bundel met verhalen van slachtoffers over hun belevenis van de tijd van de massale slachting na de coup. Dit boek met zogenaamde *oral history* heette *Tabun yang tak pernah berakhir*, het jaar dat nooit ten einde kwam. Hij deed dit in samenwerking met de mensenrechtenorganisatie Elsam³⁰³, dat zich vooral richt op democratisering. Elsam wil dit bereiken door de mensenrechten te bevorderen, onder andere door gegevens over mensenrechtenschendingen te publiceren. Ook historicus Asvi Warman Adam bracht na de val van Soeharto enkele boeken over de Orde Baru uit die een andere kijk op de geschiedenis dan de regeringsversie boden.³⁰⁴

Tot slot zijn er organisaties die nieuwsbrieven of tijdschriften uitbrengen met verhalen van slachtoffers. De organisatie Tapol in Londen, onder leiding van de Britse ex-tapol Carmel Budiardjo, doet dit al sinds 1973. Budiardjo kwam dat jaar vrij na zes jaar

³⁰² 'Human rights team begins wide-ranging probe of abuses under Suharto' *AFP*, 28 januari 2003, interview 5.

³⁰³ *Lembaga Studi dan Advokasi Masyarakat*, Instituut voor beleidsonderzoek en advocacy.

³⁰⁴ Interview 10, 13 en 20

gevangenschap op verdenking van betrokkenheid bij de PKI. Zij keerde terug naar Engeland en begon daar een campagne om aandacht te vragen voor de politieke gevangenen in Indonesië, onder de naam Tapol, het Indonesische acroniem voor politieke gevangene. In de nieuwsbrief die ongeveer vijf keer per jaar verschijnt, staan verhalen van politieke gevangenen en bannelingen.

In het tijdschrift RUAS van de NU-organisatie Syarikat³⁰⁵ verschenen tussen september 2001 en maart 2004 om de paar maanden interviews met slachtoffers. Syarikat wilde de verhalen van mensen uit verschillende regio's bundelen en uitgeven, ook om aan te tonen op welke verschillende manieren het drama zich voltrok in het uitgestrekte Indonesië.³⁰⁶

Advocacy

Een tweede manier om genoegdoening voor de slachtoffers te bereiken is door de ware geschiedenis bekend te maken aan het grote publiek. Veel organisaties en individuen voeren hetzij al jaren, hetzij sinds kort campagne om de kwestie 1965 onder de aandacht te brengen, om de interesse levend te houden en steun te krijgen voor de strijd tegen discriminatoire reglementen. Dit soort activiteiten zijn mooi samengevat in de Engelse term *advocacy*. Het al genoemde Tapol bracht niet alleen een nieuwsbrief uit maar hield ook demonstraties, verspreidde posters en deelde folders uit. Deze activiteiten hielden de leden vaak voor het parlamentsgebouw in Londen op cruciale momenten, bijvoorbeeld als de Britse regering onderhandelingen begon over wapenhandel met Indonesië.³⁰⁷

In andere Europese landen waren sommige bannelingen actief betrokken bij het proces in hun thuisland, zoals de in Parijs woonachtige Umar Said. Hij opende in 1982 het Restoran Indonesia waar hij activiteiten organiseerde om de politieke ontwikkelingen in zijn land te bespreken. Ook hield hij een site bij waarop veel informatie te vinden was over zijn leven, zijn activiteiten en de gebeurtenissen in Indonesië. Veel bannelingen bleven vanaf de

³⁰⁵ *Masyarakat Santri untuk Advokasi Rakyat*, de Santri (gewijde moslims) gemeenschap voor *advocacy* van het volk. N.B. over deze organisatie volgt later meer informatie.

³⁰⁶ *Tapol Bulletin*, 'Reconciling NU and the PKP *Inside Indonesia*, jan-maart 2004, 24-25, interview 18, Budiawan, "Breaking the immortalized past". 148.

³⁰⁷ <http://www.tapol.org/> "TAPOL: 25 years, and still going strong" gezien op 4 mei 2005.

jaren negentig betrokken via dit soort sites en nieuwsgroepen zoals Apakabar, waarop ontwikkelingen bediscussieerd werden.³⁰⁸

In Indonesië zelf zijn de activiteiten op het gebied van *advocacy* pas na de val van Soeharto op gang gekomen. Er worden conferenties over het onderwerp 1965 georganiseerd, bijvoorbeeld door de organisatie Pakorba³⁰⁹ die net als de LPKP onder leiding staat van Ribka Tjiptaning. In 2003 was Pakorba aanwezig bij de jaarlijkse zitting van de UNCHR, de VN Mensenrechtencommissie, in Genève. Net als de ALRC³¹⁰ vroeg zij hier de aandacht voor de situatie van de slachtoffers van de 1965-kwestie. Een jaar later waren andere organisaties aanwezig bij de zitting, waaronder GANDI³¹¹ en PBHI.³¹²

Verder verschijnen er in Indonesië veel publicaties, zoals het reeds genoemde blad RUAS van Syarikat. Voorzitter Imam Aziz meldde in maart 2004 dat lokale medewerkers van zijn organisatie gemerkt hadden dat het blad veelvuldig werd gekopieerd om aan de behoefte aan informatievoorziening te voldoen.³¹³ Uitgeverij Lontar werd al voor de val van Soeharto opgericht in 1987 door vier Indonesische auteurs en een Amerikaanse vertaler. Deze progressieve uitgeverij heeft in de afgelopen jaren veel boeken uitgebracht over het onderwerp, zowel in het Indonesisch in Indonesië als in vertaling daarbuiten. Dit waren zowel romans en dichtbundels als *oral history*, zoals het boek van Hilmar Farid.³¹⁴

Ook worden er films gemaakt en verspreid. Filmmaker Lexy Junior Rambadeta maakte een amateuristische documentaire over één van de massagrafopgravingen en verspreidde deze op universiteiten en onder geïnteresseerden met behulp van mensenrechtenorganisatie LBH³¹⁵. Een Australische filmmaker was door zijn korte film geboeid en zo ontstond het project voor de lange documentaire *Shadowplay*. Volgens Lexy maakt het zien van deze film veel meer indruk dan het lezen van honderd pamfletten of boeken over het onderwerp.³¹⁶ Garin Nugroho bracht begin 2000 de film *Puisi tak*

³⁰⁸ <http://kontak.club.fr/index.htm>, <http://groups.yahoo.com/group/apakabar/> gezien op 7 mei 2005.

³⁰⁹ *Paguyuban Korban Orde Baru*, Vereniging van de slachtoffers van de Orde Baru.

³¹⁰ Asian Legal Resource Centre.

³¹¹ *Gerakan Anti Diskriminasi*, de Indonesische Anti-Discriminatie Beweging.

³¹² interview 2, 8 en documenten E/CN.4/2003/NGO/90, E/CN.4/2004/NGO/37, E/CN.4/2004/NGO/244 van <http://www.ohchr.org/english/bodies/chr/sessions/60/index.htm> en <http://www.ohchr.org/english/bodies/chr/sessions/59/index.htm> gezien op 28 april 2005.

³¹³ interview 10, 'Reconciling NU and the PKI' *Inside Indonesia*, jan-maart 2004, p. 24-25.

³¹⁴ interview 13, www.lontar.org gezien op 24 januari 2005.

³¹⁵ *Lembaga Bantuan Hukum*, Instituut voor rechtshulp.

³¹⁶ In juni 2004 woonde ik één van de vertoningen bij in het culturele centrum TIM in Jakarta en zag dat de ongeveer vijftig aanwezige jongeren inderdaad diep onder de indruk waren.

terkuburkan uit over de ervaringen van mensen in de jaren na de coup. Op de posters was een korrelige foto van een politieman te zien die een vastgebonden vrouw een jute zak over het hoofd trekt. Dit was één van de eerste keren dat er in het openbaar beelden van de massamoord getoond werden.³¹⁷

Ester Jusuf vertelde dat haar tweede organisatie SNB³¹⁸ het vooral belangrijk vindt dat de bevolking in Indonesië anders gaat denken over de geschiedenis en de Orde Baru. Ook op het platteland buiten Jakarta en buiten academische kringen moet er over het onderwerp gediscussieerd worden. Zij bezoeken daarom scholen, kerken en islamitische opleidingen, maar ook vrouwenorganisaties om over 1965 te praten. Vaak is dit in het begin moeilijk omdat mensen bang zijn over dit onderwerp te beginnen, maar meestal komen de verhalen uiteindelijk toch.³¹⁹

Erkenning

Een derde manier om genoegdoening voor de slachtoffers te bereiken is door erkenning van de staat. De regering moet hiervoor officieel erkennen wat er gebeurd is, dat deze gebeurtenissen grove schendingen van de mensenrechten betroffen en dat de slachtoffers onterecht leed is aangedaan. Er zijn verschillende mogelijkheden: een president kan een officiële verklaring doen om openbare excuses aan te bieden en de waardigheid, reputatie en rechten van de slachtoffers te herstellen. Eerbetoon aan de slachtoffers door middel van herdenkingen en het opnemen van een beschrijving van de gebeurde schendingen in het onderwijs op alle niveaus zijn nog twee belangrijke mogelijkheden.

De organisaties die advocacy als doel hebben pleiten ook voor deze vormen van erkenning van de staat. Zoals in hoofdstuk 4 beschreven is, heeft Wahid in 2000 als president officieel excuses aangeboden voor de massamoorden in de jaren na de coup. Veel monumenten die de "helden van de revolutie" en het leger als redder van de natie herdenken, bestaan echter nog, evenals de feestdagen. Het karakter van 30 september, de dag waarop de coup herdacht wordt, is wel iets veranderd sinds de film *Verraad van de G30S/PKI* vanaf 1999 niet meer vertoond wordt, maar van herdenkingen voor de slachtoffers van de moorden is geen sprake. De al genoemde historicus Asvi Warman Adam

³¹⁷ Interview 19, 'De nieuwe generasi' *De Volkskrant*, 27 mei 2000, Hilton, "Shadowplay.", Rambadeta, "Mass Grave."

³¹⁸ *Yayasan Solidaritas Nusa Bangsa*, Stichting voor Solidariteit van Land en Volk.

³¹⁹ Interview 4.

pleit al jaren voor een rectificatie van de nationale geschiedenis in de schoolboeken. De herziene versie bestaat in 2005 al wel maar is nog altijd niet verspreid. Tot die tijd worden de oude boeken met nieuwe handleidingen gebruikt. Het is nog de vraag welk antwoord leraren goed zullen rekenen bij een toets over de coup.³²⁰

5.2.5 Herhaling voorkomen

Een vijfde facet van herstel is het voorkomen van herhaling. Om toekomstige grove schendingen van de mensenrechten tegen te gaan zijn democratische hervormingen van belang. Deze hervormingen moeten vooral gericht zijn op het bereiken van de volgende zaken: civiele controle over het leger, een onafhankelijke rechterlijke macht, voorlichting over mensenrechten, toezicht op het naleven van gedragscodes en ethische normen door de overheid en het bedrijfsleven en het herzien of hervormen van wetten die grove schendingen van de mensenrechten toestaan of bevorderen.

In Indonesië zijn er vlak voor en na de val van Soeharto in het kader van de Reformasi ontzettend veel organisaties opgericht die zich op dergelijke hervormingen richten. Voorbeelden van organisaties die betrokken zijn bij juridische hervormingen in het algemeen en zich in dat kader ook richten op het aanpassen van discriminerende wetten betreffende ex-tapol zijn als Elsam, KontraS, LBH, PBHI, Imparsial, Yayasan Tifa³²¹, AHRC en ook de nationale mensenrechtencommissie. Zij hebben verschillende werkwijzen. Zij bestuderen de bestaande wetten en bedenken hoe deze gewijzigd moeten worden om een meer democratisch en coherent geheel te vormen en bovendien te voldoen aan alle door Indonesië ondertekende internationale verdragen. Zij werken samen met commissies van de overheid die verantwoordelijk zijn voor nieuwe wetsontwerpen. Ook bieden zij juridische steun aan slachtoffers bij rechtszaken waarbij de staat de tegenpartij is. Zij monitoren mensenrechtentribunalen, zoals die over Oost Timor, en maken hun mening kenbaar over de gang van zaken daarbij aan de staat en via de pers aan het algemene publiek. Ten slotte proberen zij de bevolking op de hoogte te stellen van haar rechten en plichten. Dit gebeurt door middel van trainingen aan eigen stafleden of die van andere maatschappelijke

³²⁰ Interview 20.

³²¹ www.tifafoundation.org gezien op 3 mei 2005.

organisaties, door posters, pamfletten en allerlei campagnes. Ook van KomnasHAM is dit een prioriteit.³²²

In dit algemene kader van juridische hervormingen strijden deze organisaties ook voor de afschaffing van geïnstitutionaliseerde discriminatie, maar dan niet met de kwestie 1965 als uitgangspunt. De Engelse organisatie Tapol begon wel met het doel de belangen van politieke gevangenen te behartigen, maar haar aandacht is in de loop van de tijd steeds meer verschoven naar meer actuele schendingen van mensenrechten, zoals die in Oost-Timor voor de afscheiding en die in Aceh en Papua de afgelopen jaren. Liem Soei Liong, een activist voor Tapol, legde uit dat het volgens hem niet klopte om alsmaar te blijven strijden voor rechten van slachtoffers van zo lang geleden terwijl er nog altijd mensenrechtenschendingen aan de gang zijn die beter voorkomen kunnen worden. Om deze reden kiest Tapol ervoor zich meer hier op te richten dan op de kwestie van 1965 zelf. Als de Indonesische regering ervoor kiest verder te democratiseren en haar juridische systeem verder te hervormen, zal zij volgens Liem Soei Liong uiteindelijk de discriminatoire wetten ook wijzigen.³²³

5.2.6 Verzoening

Een mogelijkheid voor herstel na grove schendingen van de mensenrechten dat niet genoemd wordt in de VN-richtlijnen voor remedie, is verzoening. Voor veel organisaties die zich in Indonesië met de kwestie 1965 bezighouden, is verzoening het uiteindelijke doel van hun activiteiten. Of zij dit nu willen bereiken door te vergeven en vergeten of juist door de waarheid tot in de puntjes uit te zoeken en de geschiedenis daarna te laten rusten, allemaal willen zij zonder gevoelens van wrok de toekomst tegemoet zien. Er zijn drie initiatieven die reconciliatie echter als specifiek doel hebben, namelijk die van Syarikat, van het FSAB en van de waarheids- en verzoeningscommissie. Alledrie nemen een bijzondere en controversiële plaats in in de *civil society* van Indonesië.

Syarikat

Syarikat is een initiatief van een aantal jonge leden van de islamitische organisatie Nahdlatul Ulama, de NU. Het is bekend dat vooral op Oost-Java veel van de massamoorden vlak na

³²² lezing Ken Setiawan in het Indisch Huis, Den Haag, 23 januari 2005, interviews 2, 5, 9 en 12

³²³ Interview 25.

1965 werden gepleegd door leden van de NU en van haar militante tak Banser³²⁴. Om deze reden is het bijzonder dat Syarikat een initiatief binnen de NU-gelederen betreft. Het idee ontstond binnen Lakpesdam³²⁵, het Instituut voor Onderzoek en Ontwikkeling van Human Resources van de NU. Dit instituut organiseerde eind jaren negentig onder andere trainingen op het gebied van de mensenrechten. Na de val van Soeharto werden door het instituut enkele commissies opgezet, waaronder Syarikat. Uitgangspunt van deze jongerenorganisatie was het idee dat de nasleep van de coup een nationale tragedie was, dat de reputatie van alle betrokkenen en de rechten van de ex-tapol gerehabiliteerd moesten worden en dat dit soort geweld nooit meer voor moest komen. Om dit te bereiken richtte de organisatie zich op verzoening tussen NU-leden en ex-tapol.³²⁶

Syarikat ontwikkelde verschillende activiteiten om verzoening te bereiken. Ten eerste publiceerde zij enkele boeken zoals de autobiografie van moslim en ex-tapol Hasan Raid en het zogenaamde *Cornell Paper* van Ruth McVey en Ben Anderson waarin de officiële geschiedenis van de coup in twijfel wordt getrokken. Hiermee wilden de jonge activisten het heersende stigma over communisme tegenspreken. Ook brachten zij het blad RUAS uit, waarin ex-tapol hun verhaal vertelden en de inconsistentie tussen de grondwet en enkele discriminatoire wetten werd aangestipt. Ten tweede realiseerde Syarikat een netwerk tussen meerdere organisaties binnen de NU in het hele land.

Dit netwerk werd gebruikt om de derde actie mogelijk te maken: het organiseren van bijeenkomsten tussen de daders van de moorden na de coup en de overlevenden. Op deze bijeenkomsten, waar er tot nu toe achttien van plaatsvonden in verschillende steden op Java, vertelden beide groepen hoe zij de tijd van de massaslachting hadden beleefd. De slachtoffers uitten hun frustratie over het feit dat hun lidmaatschap van linkse organisaties op dat moment legaal was maar toch de aanleiding voor hun arrestaties leek. De NU-leden verklaarden hun angsten van dat moment doordat zij doodslijsten te zien kregen, die kennelijk door de PKI gemaakt waren. Voor beide partijen bleken de verhalen van de anderen een openbaring. Uiteindelijk begrepen ze dat ze allemaal slachtoffer waren geweest omdat ook de moordenaars waren gebruikt door het leger.³²⁷

³²⁴ *Barisan Ansor Serbaguna*, Multifunctioneel Front.

³²⁵ *Lembaga Kajian dan Pengembangan Sumber Daya Manusia*.

³²⁶ 'Reconciling NU and the PKI' *Inside Indonesia*, jan-maart 2004, p. 24-25.

³²⁷ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 142-161.

In veel steden leidden deze bijeenkomsten tot permanente samenwerking tussen de twee groepen, waarbij NU-leden de ex-tapol vaak financieel hielpen. Ook organiseerden zij soms voor het eerst sinds de coup weer samen bepaalde activiteiten. In het dorpje Bakung, vlak bij Blitar in Oost-Java, hielden ex-tapol en NU-leden bijvoorbeeld in maart 2002 een gezamenlijke islamitische nieuwjaarsviering. Het was een culturele bijeenkomst zonder officiële verzoeningsrituelen. Beide groepen hielden een dansvoorstelling en er werd gebeden, maar niemand repte van de ware reden dat zij die dag tezamen waren. Syarikat richt zich namelijk op reconciliatie op lokaal niveau, tussen de betrokkenen zelf, en niet op landelijke wetgeving.³²⁸

In maart 2004 was de organisatie gedwongen de publicatie van RUAS te staken wegens een gebrek aan fondsen. De Asia Foundation, een grote internationale NGO die vrijheid en welvaart in Azië en Oceanië als doel heeft, financierde Syarikat in 2003. Het is onduidelijk waarom deze fondsen het jaar daarna niet meer toegezegd werden, maar er deed een gerucht de ronde dat de Asia Foundation vond dat Syarikat haar begroting ten onrechte aanzienlijk verhoogd had. In juni 2004 had Syarikat plannen om financiële steun te vragen aan Cordaid.³²⁹

FSAB

Het FSAB³³⁰, Forum voor Vriendschappelijke Contacten tussen Kinderen van het Volk, is een initiatief met een heel ander karakter. De leden die de eerste bijeenkomst van dit forum in oktober 2003 organiseerden, waren vooral kinderen van de bekendste betrokkenen bij de coup, aan beide kanten van het verhaal. Onder hen bevonden zich Amelia Yani en dr. Nani Nurrachman, dochters van generaals Yani en Sutojo die bij de coup om het leven kwamen. Dr Nurrachman is de psychologe van wie de traumakliniek eerder al aan bod kwam. Ook lid van het FSAB waren de zoon van generaal Supardjo, een lid van de Beweging van 30 September, en de broer van PKI-voorzitter Aidit, die net als Supardjo werd vermoord vlak na de coup. In maart 2004 plaatste de groep een advertentie in de krant *Koran Tempo* met daarbij een foto waarop te zien was hoe enkelen van deze tweede generatie slachtoffers elkaar een hand gaven.³³¹

³²⁸ Ibid.

³²⁹ Interview 10 en 18, 'Reconciling NU and the PKI' *Inside Indonesia*, jan-maart 2004, p. 24-25.

³³⁰ *Forum Silaturahmi Anak Bangsa*.

³³¹ Interview 1 en 6.

Het doel van het forum is verzoening en het voorkomen van nieuwe conflicten. De groep bestaat uit ongeveer 45 kernleden en wil zo klein blijven. Zij organiseert ongeveer elke twee maanden een bijeenkomst: soms zijn dat trainingen voor de eigen leden en soms meer openbare lezingen in samenwerking met andere organisaties. In eerste instantie was het thema hierbij verzoening, maar in de loop van 2004 verschoof dit naar andere kwesties zoals onderwijs en globalisering. Het forum wil zich naar eigen zeggen niet op het verleden maar op de toekomst richten en wil daarom meer actuele problemen van Indonesië aanpakken. In april 2004 bestonden er ook plannen om micro-financieringsprojecten op te zetten.³³²

Leden van veel andere organisaties zijn het erover eens dat het een belangrijk signaal afgeeft als mensen uit zulke hoge kringen verzoening bepleiten, maar verder bekijken zij het FSAB vooral met argwaan. Velen vinden het gemakkelijk praten voor slachtoffers die door hun maatschappelijke status heel weinig last hebben gehad van de beperkingen waar anderen onder leden. Sommigen zien in het forum slechts een nieuwe manier van netwerken voor deze elite. Omdat ook (oud-)militairen tot de groep behoren doen er zelfs theorieën de ronde dat het forum een propagandastunt van het leger is om het idee van verzoening en vergiffenis te verbreiden.³³³

Waarheids- en verzoeningscommissie

Het derde initiatief dat duidelijk gericht is op verzoening is de nog op te zetten waarheids- en verzoeningscommissie, in het Indonesisch KKR³³⁴. President Habibie noemde de mogelijkheid daartoe al, maar president Wahid zette pas concrete stappen in de richting van een dergelijke commissie. In 2000 keurde hij diverse wetten goed waarin de oprichting van mensenrechtentribunalen en een waarheids- en verzoeningscommissie vastgelegd was. Nog altijd werd er echter geen haast gemaakt met de commissie. Het leek of er teveel groepen bestonden die gekant waren tegen het oprakelen van de ware geschiedenis en die met succes hun invloed uitoefenden op de regering. Minister van Justitie Yusril Ihza Mahendra daagde enkele NGO's uit om een wetsvoorstel over de vorming van de KKR aan te dragen. De al genoemde mensenrechtenorganisatie Elsam nam de uitdaging aan en presenteerde in november 2001 haar plan.³³⁵

³³² Interview 6, folder FSAB.

³³³ Meerdere interviews.

³³⁴ *Komisi Kebenaran dan Rekonsiliasi*.

³³⁵ site Elsam <http://www.elsam.or.id/kkr/english/whatTC.htm> gezien op 28 april 2005.

Elsam bleef betrokken bij de parlementaire commissie die verantwoordelijk was voor de uiteindelijke wetgeving betreffende de KKR. Ook KomnasHAM was betrokken bij de voorbereidingen van deze commissie. Het kostte de commissie veel tijd om te bepalen welke periode de KKR zou behandelen en wat de rechten en plichten van de daders en slachtoffers zouden zijn. Sommige mensen beweerden dat een waarheids-en verzoeningscommissie niet zou werken zoals in Zuid-Afrika omdat de situatie in Indonesië anders was. Het ging namelijk niet om een etnisch conflict maar om misdaden gepleegd door de regering en het leger op de bevolking. De KKR kon volgens deze mensen niet effectief zijn zolang de vroegere machthebbers nog op invloedrijke posities zaten. In mei 2004 werd bekend wat iedereen eigenlijk al wist: het leger was tegen de vorming van de commissie. Woordvoerder majoor generaal Djasri Marin verklaarde dat het leger voorstelde het woord “waarheid” uit de naam van de commissie te schrappen. Het bekendmaken van de waarheid zou alleen maar leiden tot nieuwe conflicten, niet tot verzoening.³³⁶

Na veel vertraging werd in september 2004 uiteindelijk een wet goedgekeurd waarin de samenstelling en het mandaat van de commissie waren vastgelegd. De KKR zou vijf tot zeven jaar bestaan en mensenrechtenschendingen tussen 1945 en 2000 onderzoeken. Zij zou kijken naar gevallen die niet duidelijk genoeg waren voor een reguliere rechtszaak, bijvoorbeeld vanwege het aantal daders. Slachtoffers zouden de kans krijgen hun verhaal te doen in een schriftelijke of mondelinge verklaring, waarna de aangewezen daders konden bekennen en om vergiffenis vragen. Het doel van de commissie was immers verzoening. Als de slachtoffers de daders konden vergeven zou de commissie een aanbeveling tot amnestie doen aan de president. Op het laatste moment was de wet nog zo gewijzigd dat als de slachtoffers de daders niet vergaven de KKR toch een aanbeveling tot amnestie kon doen.³³⁷

Veel mensenrechtenorganisaties, inclusief Elsam, hadden kritiek op de wet, om tal van redenen. Er was geen enkele garantie dat de KKR de kwestie van de massamoorden tussen 1965 en 1968 zou behandelen, omdat dit in Indonesië nog altijd niet als een geval van schendingen van de mensenrechten erkend was. Ook bestond er onduidelijkheid over wat de commissie zou doen met zaken die al door KomnasHAM waren onderzocht. Er was kritiek op de amnestieregeling. Volgens waarnemers was deze niet dwingend genoeg om daders tot

³³⁶ interviews en ‘Military objects to ‘truth’ *The Jakarta Post*, 11 mei 2004.

³³⁷ ‘House ends debate on truth commission’ *The Jakarta Post*, 31 augustus 2004, ‘House passes truth, reconciliation bill’ *The Jakarta Post*, 8 september 2004.

een bekentenis te brengen. Als daders zouden bekennen, betekende dit niet direct dat hen amnestie verleend werd. Als zij geen schuld bekenden zouden zij worden overgedragen aan een mensenrechtentribunaal wat een nieuwe langdurige procedure met onduidelijke uitkomst zou betekenen, ook omdat deze mensenrechtentribunalen geen mandaat hadden om zaken met terugwerkende kracht te behandelen.³³⁸ In het laatste geval zouden de slachtoffers ook niet in aanmerking komen voor een schadevergoeding en rehabilitatie.

Verder bood de wet geen garantie dat de zittingen van de commissie openbaar zouden zijn, noch dat de veiligheid van de slachtoffers gewaarborgd werd. Ook kreeg de KKR geen mandaat om historische analyses te maken en op basis daarvan aanbevelingen te doen aan de regering over hoe mensenrechtenschendingen in het vervolg voorkomen konden worden. Tot slot waren veel organisaties pessimistisch over de commissie gezien de tegenvallende resultaten van de mensenrechtentribunalen tot nu toe. Bij de tribunalen over de moorden in Oost-Timor in 1999 en bij het Tanjung Priokdrama van 1984 kregen veel militairen lage straffen en ging de legerleiding zelfs vrijuit.³³⁹

³³⁸ 'The Indonesian bill on the Truth and Reconciliation (TRC) and the NGO/Victims Communities in Jakarta' rapport van research door AHRC, Asian Human Rights Commission, in januari 2005 op <http://www.lskar.or.id/content.php?p=news>, 'How to end the cycle of impunity' Tapol Bulletin no. 156, januari 2000

³³⁹ Meerdere interviews en 'Foreign experts criticize RI's truth commission' *The Jakarta Post*, 22 februari 2005, 'Commission could be 'whitewash machine'' *The Jakarta Post*, 9 september 2004.

5.3 Analyse: factoren ten gunste van het veranderingsproces

Er zijn verschillende factoren te noemen die ervoor zorgen dat de initiatieven die in paragraaf 5.2 uiteengezet zijn succesvol zijn in het bereiken van veranderingen. Dit zijn de sfeer van de Reformasi, samenwerking, steun van gerespecteerde mensen en de mentaliteitsverandering. Deze factoren worden hieronder uitgewerkt.

Reformasi

Soeharto trad in 1998 af naar aanleiding van enorme demonstraties waarbij duizenden mensen hervormingen eisten. Het tijdperk dat aanbrak toen de Orde Baru aan een eind kwam werd de Reformasi genoemd. Van de nieuwe president Habibie werd verwacht dat hij meer openheid, gerechtigheid en democratie zou nastreven. Er moest een einde komen aan corruptie, collusie en nepotisme. In de eerste jaren van de Reformasi werden ontzettend veel maatschappelijke organisaties, kranten en nieuwe politieke partijen opgericht.

Aan het einde van zijn regeertijd voerde Soeharto al enkele veranderingen door voor de slachtoffers van de kwestie van 1965. Hij liet een aantal politieke gevangenen vrij en schafte de regeling die de letters ET verplicht stelde in identiteitskaarten van oud-politieke gevangenen af. Toch betekende zijn val pas echt een doorbraak. Pas na het einde van de Orde Baru kon de officiële versie van de geschiedenis en vooral van de coup in twijfel worden getrokken. In de roes van de Reformasi kon er niet alleen over deze dingen gepraat worden maar werden ook de laatste gevangenen uit de periode na de coup vrijgelaten en gingen slachtoffers zich organiseren om voor hun rechten op te komen. Onder Wahid bleek echter dat het stigma van de communisten sterker was dan het streven naar de Reformasi Total. Toch is dit streven nog altijd belangrijk in de Indonesische maatschappij. Het is als een nieuw discours, een algemeen aangenomen doel waar de meeste Indonesiërs achter staan. Alles wat in het belang van de Reformasi wordt gedaan, draagt eraan bij dat Indonesië een moderne staat wordt waar vrijheid van meningsuiting en respect voor de internationale mensenrechten gelden. Veel mensen staan ook achter het afschaffen van discriminatoire wetten als dat in dit kader wordt gezien. In die zin is het gedachtegoed van de Reformasi één van de factoren die de groepen die naar deze afschaffing streven steunen.

Samenwerking

Als de verschillende mensen die streven naar verandering samenwerken en hun krachten bundelen staan zij sterker. Veel van deze groepen hebben verschillende uitgangspunten, doelen en methodes om deze doelen te bereiken wat er soms toe leidt dat zij elkaar juist tegenwerken in plaats van steunen. Toch hebben wij enkele voorbeelden van succesvolle samenwerking gezien.

Het Coördinerend Forum³⁴⁰ onder leiding van advocaat Witaryono is hier één van. Dit forum diende als een overkoepelend orgaan voor verschillende organisaties. Witaryono legde uit dat hij met vertegenwoordigers van alle organisaties probeerde het eens te worden over de te nemen acties, zonder in te gaan op hun verschillende doelen. Ade Rostina Sitompoel vertelde dat dit geen makkelijke opgave was en dat de bijeenkomsten vaak weer in discussie uitmondde. Het forum correspondeerde in de loop van 2003 met de Hoge Raad, het parlement en KomnasHAM, die vervolgens alledrie brieven stuurden naar president Megawati om aanpassing van discriminatoire wetten te eisen.³⁴¹

Een tweede voorbeeld is de samenwerking die ontstond toen LPR-KROB eind 2003 een eis indiende bij het Constitutioneel Hof om een discriminerend artikel van de kieswet af te schaffen. Toen bleek dat drie vooraanstaande Indonesiërs, Deliar Noer, Ali Sadikin en Sri Bintang Pamungkas, een zelfde eis hadden ingediend besloot het Constitutioneel Hof de twee zaken als één te beschouwen. Het was bijzonder dat Noer, Sadikin en Pamungkas zich inzetten voor de rechten van ex-tapol, omdat zij zelf geen last ondervonden van de discriminatoire wetgeving. Deliar Noer was zelfs lid geweest van de islamitische studentenvereniging HMI die in de jaren zestig fel tegen de PKI was geweest. Al waren de drie voor behoud van het verbod op de communistische ideologie, in hun ogen was het een persoonlijke zaak als iemand zich kandidaat wilde stellen voor het parlement. Omdat een zaak bij het Constitutioneel Hof uit naam van de slachtoffers zelf moet worden ingediend hadden zij met behulp van de New Life Foundation enkele ex-tapol gevraagd hun eis te ondertekenen. De eis van de twee groepen werd in maart 2004 ingewilligd en het discriminatoire artikel onwettig verklaard.³⁴²

³⁴⁰ *Forum Koordinasi Tim-Tim Advokasi dan Lembaga Perjuangan Rehabilitasi Korban 65*, Forum ter coördinatie van advocacy teams en het instituut dat strijdt voor rehabilitatie van de slachtoffers van '65.

³⁴¹ Interview 15 en 16.

³⁴² 'United in Struggle' *Tempo*, 8 maart 2004.

Het principiële proces (*class action*) dat ongeveer honderd oud-PKI-leden begin 2005 aanspanden tegen president Susilo Bambang Yudhoyono en zijn vier voorgangers is een derde voorbeeld van samenwerking. De zaak werd aangespannen door leden van verschillende organisaties en ook door de bekende schrijver Pramodya Ananta Toer. Deze mensen met verschillende achtergronden werden vertegenwoordigd door advocaat Uli Parulian en eisten een schadevergoeding en aanpassing van de wetten. In april 2005 werd de eerste zitting van deze rechtszaak uitgesteld omdat niet alle vertegenwoordigers van de beklaagden aanwezig waren.³⁴³ De zaak is ook nu nog sub indice.

Steun van gerespecteerde mensen

Het succes van de hierboven genoemde zaken is niet alleen te danken aan het feit dat mensen uit verschillende groepen samenwerken, maar vooral ook aan de steun van hooggeplaatste en gerespecteerde mensen. Ali Sadikin is bijvoorbeeld een alom geliefd oud-gouverneur van Jakarta en ook Deliar Noer, Sri Bintang Pamungkas en Pramodya Ananta Toer genieten veel aanzien. Als dit soort mensen zich uitspreken tegen discriminatie van ex-tapol geeft dat een belangrijk signaal af in de Indonesische maatschappij. Het laat zien dat het anti-communistische discours niet de enige visie is van mensen met status.

Al onder Soeharto pleitten deze mensen en andere leden van de *Petitie van 50*, een groep intellectuelen die zich kritisch opstelde ten opzichte van de regering, voor de vrijlating van de laatste politieke gevangenen om humanitaire redenen. Dit heeft er zeker toe bijgedragen dat men zich realiseerde dat deze gevangenen ook burgers met rechten waren en dat zij uiteindelijk in 1999 werden vrijgelaten.³⁴⁴ Ook was het heel belangrijk dat president Wahid zich in 2000 en 2001 sterk maakte voor de zaak van de ex-tapol. Sommigen beweren dat zijn uitspraken averechts werkten, omdat hij de delicate kwestie van het toestaan van de communistische ideologie te vroeg aansneed, waardoor er juist een sterke tegenbeweging op gang kwam. Aangezien Wahid het voor zichzelf op andere manieren ook onmogelijk maakte om zijn positie als president te behouden leidde zijn uitspraken inderdaad niet tot veel verandering. Toch was het van belang dat hij het proces in gang had gezet, vooral ook omdat hij zoveel aanzien genoot binnen zijn eigen Nadlatul Ulama waar veel mensen nog altijd fel tegen het veranderingsproces waren.

³⁴³ 'Former members of PKI fight for their rights in court' *The Jakarta Post*, 14 april 2005.

³⁴⁴ *Indonesia: the 1965 prisoners: a briefing*, p 4.

Het FSAB is nog een voorbeeld van mensen met status die zich inzetten voor de zaak van de slachtoffers. De generaals die bij de coup poging vermoord werden, werden als helden vereerd en waren een soort voorbeeldfiguren voor wat betreft de normen en waarden en het heilige gezinsleven. Ook hun kinderen genoten veel aanzien en het feit dat enkelen van hen in het openbaar verzoening bepleitten veroorzaakte dan ook verbazing. Dit soort acties zet mensen sneller aan het denken dan als alleen de slachtoffers zelf iets organiseren. Het zou het proces daarom ook enorm steunen als president SBY zich hier positief over zou uitlaten, des te meer omdat hij een generaal is die binnen het leger zeer gerespecteerd wordt en omdat hij ook onder Soeharto al hoge posities innam.

Mentaliteitsverandering

De steun van gerespecteerde mensen draagt bij aan een vierde factor die het veranderingsproces bevordert, namelijk de langzame mentaliteitsverandering die plaatsvindt in Indonesië. Voor het veranderingsproces is ook een draagvlak binnen de onderste lagen van de bevolking nodig. Al is in de vorige paragraaf nog toegelicht hoe sterk het stigma over de communisten nog altijd is, toch is de afgelopen jaren te merken dat dit wel in kracht afneemt. Veel mensen blijven volhouden dat het communisme een gevaarlijke ideologie is, maar deze mening wordt niet meer zo fel in het openbaar bepleit als enkele jaren geleden. Tegelijk zijn er in steeds meer verhalen te horen hoe de PKI-leden in werkelijkheid de slachtoffers waren. Bovendien zijn er de afgelopen jaren geen nieuwe gevallen bekend waarbij iemand van communisme werd beschuldigd en zo werd tegengewerkt in zijn ambities. Zelfs tegenstanders van verandering beweren dat mensen die ten tijde van de coup nog niet geboren waren niet moeten worden gestraft voor de daden van hun ouders. Het PKI-spook bestaat nog steeds, maar men ziet hier geen gezicht meer bij. Het is een kwestie van tijd, al is dat dan misschien wel veel tijd, voordat het stigma helemaal zal vervagen.

5.4 Analyse: beperkende factoren

Zoals in de uiteenzetting in 5.2 al doorschemerde zijn er verschillende oorzaken te noemen waardoor sommige organisaties en bewegingen minder effectief zijn in het nastreven van veranderingen dan zij zouden kunnen zijn. Redenen hiervoor zijn dat zij niet altijd samenwerken en elkaar soms zelfs tegenwerken, dat zij last hebben van interne conflicten en dat er bepaalde groepen zijn die hun inspanningen doelbewust ondermijnen. In deze paragraaf wordt een overzicht gegeven van factoren die het veranderingsproces tegenwerken. Dit is ingedeeld in de volgende categorieën: onderlinge strijd, gebrek aan fondsen, tegenwerkende krachten en structurele ineffectiviteit. Aan de hand hiervan kan een conclusie worden getrokken over welke initiatieven waarschijnlijk het meest effectief zullen zijn.

Onderlinge strijd

Organisaties die zich bezighouden met de kwestie 1965 werken om verschillende redenen niet altijd samen. Zoals we al zagen streven zij verschillende doelen na, bijvoorbeeld het onthullen van de ware gebeurtenissen aan de ene kant of het rehabiliteren van de slachtoffers aan de andere kant. Hieruit volgt dat zij ook verschillende methodes hanteren om hun doelen te bereiken. Dit hoeft niet te betekenen dat zij elkaar tegenwerken, maar als er binnen een organisatie een meningsverschil ontstaat over doelen of methodes kan dit tot een breuk leiden. Al genoemd is het conflict binnen de YPKP in 2000 dat leidde tot de afscheiding van een deel dat zich LPKP ging noemen. Het ene deel richt zich nu voornamelijk op lobbyen in binnen- en buitenland terwijl het andere zich vooral met onderzoek bezighoudt.

Zelfs als twee organisaties hetzelfde doel voor ogen hebben, kunnen zij van mening verschillen over de uitvoering hiervan. De YPKP werkte bijvoorbeeld met Kasut Perdamaian samen bij het onthullen van het massagraf in Wonosobo in 2000. Laatstgenoemde organisatie nam het de YPKP echter kwalijk dat zij zoveel aandacht op de gebeurtenis had gevestigd door belangrijke mensen voor de ceremonie bij het herbegraven uit te nodigen, waardoor er in het dorp een enorme tegenbeweging op gang kwam. Er werden anti-communistische spandoeken opgehangen en de plaatselijke bevolking voorkwam dat de opgegraven resten eervol begraven konden worden. Bij de latere opgraving

in Zuid-Blitar ging Kasut Perdamaian voorzichtiger en stiller te werk. Hierover was een andere waarnemer weer van mening dat de opgraving zinloos was geweest omdat er geen forensische expert, geen politie en geen notaris aanwezig was, waardoor het gevonden bewijs niet als zodanig erkend zou worden.³⁴⁵

Naast meningsverschillen over de gebruikte methodes hebben sommige organisaties ook verschillende religieuze en politieke uitgangspunten. Zo deden enkele groepen die opkwamen voor de belangen van politieke gevangenen dit met een duidelijk christelijke inslag. Het organiseren van preken was voor hen een belangrijk deel van de activiteiten. Andere organisaties, zoals Syarikat, gaan uit van de islam. Ook politieke affiniteiten zorgen ervoor dat sommige groepen niet graag samenwerken. Ribka Tjiptaning, leider van de LPKP en van Pakorba, is parlamentslid voor de PDI-P. Om deze reden hoefde zij zelf niet het verzoek aan het Constitutioneel Hof te ondertekenen waarmee andere organisaties eisten het wetsartikel dat ex-tapol verbiedt zich verkiesbaar te stellen ongeldig te verklaren. Leden van andere organisaties hebben de PDI-P uit onvrede juist de rug toegekeerd en steunen met overtuiging de PKB of andere kleine partijen. KomnasHAM-lid Solahuddin Wahid verbaasde menig waarnemer in april 2004 door zich voor Golkar kandidaat te stellen voor het vice-presidentschap naast de beruchte generaal Wiranto. De verschillende uitgangspunten belemmeren de mogelijke samenwerking van deze mensen. Zij beschuldigen elkaar ervan hun organisatie als politiek voertuig te gebruiken om hun eigen belangen en carrière na te streven.

Tot slot bestaat er ook binnen deze organisaties soms een kloof tussen de verschillende lagen in de maatschappij. Veel mensen kijken argwanend naar het elite-clubje van de FSAB, dat volgens hen eveneens alleen hun eigen belangen dient. Al vindt men het belangrijk dat hooggeplaatste personen verzoening propageren, volgens sommigen wil deze groep liever vergeten en vergeven dan de waarheid onthullen en pleit zij daarom meer voor amnestie voor de daders van vroegere misdaden dan voor gerechtigheid.

Al deze conflicterende doelen, methodes, uitgangspunten en belangen zorgen ervoor dat organisaties soms niet samenwerken waar dat wel de meest effectieve methode zou zijn. Zo zijn er de afgelopen jaren steeds verschillende organisaties naar de jaarlijkse zitting van de VN-mensenrechtencommissie geweest om dezelfde kwestie aan te kaarten. Zij zouden daar

³⁴⁵ Meerdere interviews.

veel meer resultaat kunnen boeken als zij hun krachten zouden bundelen en van elkaars eerdere ervaringen zouden leren.

Gebrek aan fondsen

Voor veel van de initiatieven die in 5.2 beschreven zijn is meer geld nodig dan de organisaties zelf op kunnen brengen. Er zijn vrij veel buitenlandse donoren die grote hoeveelheden aan fondsen vrijmaken voor activiteiten op het gebied van mensenrechten in Indonesië. De aanspraak die de verschillende organisaties proberen te doen op dit geld kan de oorzaak zijn van conflicten en kan ten koste van de effectiviteit van hun activiteiten gaan.

Na de val van Soeharto stonden buitenlandse donoren en regeringen in de rij om de Indonesische *civil society* financieel te steunen bij het democratiseringsproces. Organisaties die een redelijk projectvoorstel schreven kregen vrij gemakkelijk grote sommen geld. Enkele jaren later is de situatie veranderd. Donoren zijn bang om hun handen te branden aan projecten waarin veel geld verloren gaat aan corruptie. Waarschijnlijk letten zij er bovendien meer op of een organisatie geleid wordt door mensen die tijdens de Orde Baru invloedrijke posities hadden. De YLBHI³⁴⁶ kwam bijvoorbeeld in 2003 in de problemen toen het Nederlandse Novib, Zweedse SIDA en Belgische Triple Eleven om bovengenoemde redenen ophiielden met sponsoring. YLBHI vreesde dat er minder gemakkelijk geld gegeven werd aan democratiseringsinitiatieven van politieke groeperingen en dat zij hun aandacht moesten verleggen naar het ontwerpen van wetten.³⁴⁷

Een extra probleem is dat donoren tegenwoordig meer gedetailleerde plannen willen zien en de resultaten willen kunnen meten. Hierdoor worden de organisaties gedwongen veel energie te steken in het schrijven van projectvoorstellen. Door onervarenheid zijn deze voorstellen niet altijd realistisch. De vermindering van de geldstroom zorgt soms voor conflicten tussen organisaties. Een aantal geïnterviewden beweerde bijvoorbeeld dat de New Life Foundation, die politieke gevangenen ondersteunde, hun fondsen probeerde af te pakken door een zelfde plan als dat van hen maar met een goedkopere begroting voor te stellen. Van sommige organisaties hebben anderen het vermoeden dat het binnenhalen van fondsen een doel op zich is en dat het geld vooral gebruikt wordt voor persoonlijke

³⁴⁶ *Yayasan Lembaga Bantuan Hukum Indonesia*, Indonesische Stichting voor Instituten voor rechtshulp, de overkoepelende organisatie voor alle LBH-afdelingen in verschillende steden in het land.

³⁴⁷ 'Alumni urge YLBHI to introspect and change' *The Jakarta Post*, 7 juli 2003.

verrijking in plaats van wat er in het voorstel beweerd wordt. Andersom zijn conflicten soms de oorzaak voor het dichtdraaien van de kraan door donoren. Het conflict tussen voorzitter Sulami en plaatsvervangend voorzitter Hasan Raid van de YPKP over de te hanteren strategie was één van de redenen waarom het Nederlandse HOM en de Nederlandse ambassade hun donatie aan deze organisatie stopzetten.³⁴⁸

Los van de redenen waarom de fondsen soms opdrogen, vormt het gebrek aan geld een groot probleem voor de organisaties zelf. Zij zijn gedwongen hun activiteiten te staken, op een goedkopere manier voort te zetten of zich eerst te richten op het ophalen van geld. Zo kon Syarikat het na drie jaar niet meer betalen haar blad RUAS uit te brengen toen de Asia Foundation haar donatie aan de organisatie stopzette, waarschijnlijk omdat zij de begroting te duur vond geworden.

Tegenwerking

Bepaalde groepen in Indonesië streven met betrekking tot de kwestie 1965, de beperkingen van ex-tapol en het verbod op communisme vooral het behoud van de status-quo na. Vooral mensen uit bepaalde conservatieve en/of islamitische partijen, uit moslimorganisaties en uit het leger laten zich regelmatig uit tegen hervormingen op dit gebied. Deze groepen hebben hier goede redenen voor: veel moslims zien het communisme nog altijd vooral als atheïsme en daarmee als een gevaar voor de religieuze mens en voor de Indonesische staat als geheel. Het leger en leden van de partij van Soeharto voelen er daarnaast niets voor om ter verantwoording geroepen te worden voor mensenrechtenschendingen en discriminatie uit het verleden.

Politieke partijen

De partijen die zich duidelijk opstellen tegen verandering van de wetten zijn de islamitische PPP, PAN en PBB en de conservatieve vroegere staatspartij Golkar. Dit werd duidelijk uit de reacties op het voorstel van Wahid om het besluit van het volkscongres nr. 25/1966 over het verbod op communisme te herroepen in 2000. De islamitische partijen die eerder de centrale as vormden die Wahid als president naar voren had geschoven, waarschuwden woedend dat zij hem nu ter verantwoording wilden roepen in een speciale zitting van het

³⁴⁸ Interview 1 en 23.

volkscongres. Zelfs de voorzitter van dit volkscongres, tevens voorzitter van de progressieve islamitische partij PAN, Amien Rais, steunde dit voorstel, evenals de voorzitter van het parlement en van de partij Golkar, Akbar Tandjung.³⁴⁹ Amien Rais verklaarde dat het communisme een ideologie was die anti-democratisch was en daarom niet moest worden toegestaan. Meerdere leden uit de top van de PBB lieten weten dat een heropleving van het communisme niet zou worden getolereerd en dat intrekking van de wet onbespreekbaar was.³⁵⁰

Ook in 2003, toen de PDI-P nogmaals voorstelde de omstreden wet ter discussie te stellen in het volkscongres, werd duidelijk dat dezelfde partijen hiertegen zouden stemmen. In de verkiezingscampagnes van 2004 noemden PPP, PBB en de nieuwe islamitische partij PKS niet juridische hervormingen als prioriteit maar zaken als de eenheid van het land en de invoering van islamitische wetgeving. Ook Golkar repte in haar programma niet over hervormingen op dit gebied. Rais verklaarde dat zijn partij PAN wel ex-communisten toeliet, maar dat het communisme een gevaarlijke ideologie bleef waar men voor moest oppassen.³⁵¹

Islamitische organisaties

Voor veel islamitische organisaties is het terugdraaien van het verbod op communisme evenmin bespreekbaar. In 1999 publiceerde het CIDES, *Centre for Information and Development Studies*, verbonden aan het ICMI³⁵² van Habibie, een boek over de gevaarlijke plannen van de PKI en de noodzaak hier tegen op te treden. In mei van dat jaar demonstreerde het islamitische *Forum Indonesia Baru*³⁵³ na de oprichting van de YPKP met duizenden betogers voor het parlamentsgebouw.³⁵⁴ In maart en april 2000 organiseerden KISDI³⁵⁵, DDII³⁵⁶, de Ampera militie³⁵⁷ en FUII³⁵⁸ weer demonstraties in reactie op het voorstel van Wahid om het verbod op communisme op te heffen. Hierbij liepen zij, verkleed als oorlogsvrijwilligers, door de straten en verbrandden vlaggen met de hamer en sikkel. Zij

³⁴⁹ 'Verleden Indonesië speelt op' *NRC Handelsblad*, 18 april 2000

³⁵⁰ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 42, 48.

³⁵¹ Interview 1.

³⁵² *Ikatan Cendekiawan Muslim Indonesia*, Indonesische Associatie van Islamitische Intellectuelen.

³⁵³ Nieuwe Indonesische Forum.

³⁵⁴ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 50-51.

³⁵⁵ *Komite Indonesia untuk Solidaritas Dunia Islam*, Indonesische Commissie voor Solidariteit van de Islamitische Wereld.

³⁵⁶ *Derwan Dakwah Islamiyah Indonesia*, Raad van Verspreiding van de Islam in Indonesië.

³⁵⁷ *Laskar Ampera Arief Rachman Hakim*.

³⁵⁸ *Front Umat Islam Indonesia*, Front van Indonesische Moslims.

riepen op tot een heilige oorlog tegen het communisme. Moslimleiders herinnerden het publiek eraan dat de PKI de *ulemas*, islamitische geleerden, vroeger had geterroriseerd en waarschuwden dat zij een terugkeer van deze verschrikkelijke partij nooit zouden toestaan.³⁵⁹

De twee grootste organisaties NU en Muhammadiyah lieten zich meer gematigd uit over deze kwestie. De voorzitter van Muhammadiyah verklaarde in 2000 nog wel dat er een burgeroorlog zou uitbreken als het communisme werd toegestaan, omdat deze ideologie de vijand was van het humanisme. Ex-tapol moesten op hun tellen letten want als ze te vergingen zou de *ummat*, de islamitische wereldbevolking, tegen hen in actie komen.³⁶⁰ De NU bleef in die periode haar president Wahid steunen, maar tegelijkertijd waren er ook binnen die organisatie mensen die dit zeer tegen hun zin deden. Voorzitter Hasyim liet in 2000 weten dat de tijd nog niet rijp was voor verzoening. Volgens hem moest Indonesië terughoudend blijven met het doorvoeren van rehabilitatie omdat de communisten armoede konden aangrijpen om opnieuw hun ideeën te verspreiden. Een beter plan was daarom om eerst de armoede te bestrijden. De voorzitter van de vrouwenorganisatie *Muslimat* van de NU, Aisyah Baidlowi, benadrukte dat de slachtoffers van de coup pogingen van de PKI vooral moslims waren geweest.³⁶¹ Zelfs NU-leider Solahuddin Wahid, die het KomnasHAM-team leidt dat verantwoordelijk is voor het onderzoek naar de gebeurtenissen op het gevangeneiland Buru, waarschuwde vorig jaar in een gesprek nog voor een terugkeer van het communisme. Hij realiseerde zich dat het zinloos was een ideologie te verbieden in een tijdperk waarin alle informatie beschikbaar is via internet, maar was van mening dat een communistische partij nooit moest worden toegestaan.³⁶²

Het leger

Toen Wahid begin 2000 hervormingen ten gunste van het communisme propageerde werden er op veel plaatsen spandoeken en posters opgehangen die waarschuwden voor het communistische gevaar. Op vele hiervan werd geen sponsor genoemd, of slechts spontaan opgerichte islamitische commissies. Er bestond een algemeen vermoeden dat het leger achter deze acties zat, onder andere omdat veel spandoeken vlakbij legerkantoren hingen.³⁶³ Toen

³⁵⁹ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 43-47.

³⁶⁰ Ibid. p 43, 52.

³⁶¹ Ibid. p 46. 'Verleden Indonesië speelt op' *NRC Handelsblad*, 18 april 2000.

³⁶² Interview 5.

³⁶³ Budiawan, "Breaking the immortalized past". p 51-52.

het Constitutioneel Hof in februari 2004 verklaarde dat ex-tapol zich bij de volgende verkiezingen verkiesbaar zouden mogen stellen liet bevelhebber van het leger gen. Endriartono Sutarto weten sceptisch tegenover de beslissing te staan, maar zich er wel bij neer te leggen.³⁶⁴

Het leger heeft veel te verliezen bij hervormingen in het belang van de ex-tapol. Volgens sommigen heeft het leger er belang bij het heersende stigma van de communisten in stand te houden omdat hiermee een interne vijand wordt gecreëerd. Deze mensen stellen dat het geen toeval is dat de landmacht in Indonesië het machtigste legeronderdeel is, terwijl het in deze enorme archipel meer voor de hand zou liggen als dit de luchtmacht en de marine zouden zijn. Deze situatie is volgens hen een overlevering uit de koloniale tijd, toen het KNIL, de voorloper van de landmacht, het machtigst was. De specialiteit van het KNIL was anti-terrorisme, het onderdrukken van opstandelingen in eigen land. Het bestaan van een interne vijand legitimeert de macht en het optreden van het leger.³⁶⁵

Daarnaast wil het leger niet graag ter verantwoording worden geroepen voor de mensenrechtenschendingen die het Orde Baru-regime tegen zijn bevolking pleegde. Veel mensenrechtenorganisaties worden door militairen bedreigd. De legerleiding liet vorig jaar weten dat een toekomstige waarheids- en verzoeningscommissie beter niet de waarheid kon nastreven, omdat dit maar tot nieuwe conflicten zou leiden.

Conclusie

Alle groepen die het behoud van de status-quo als doel hebben, belemmeren de activiteiten van de mensen die naar verandering streven op verschillende manieren. Het leger doet dit soms zeer expliciet door medewerkers van sommige organisaties te bedreigen. Veel van de invloed die zij uitoefent is echter onzichtbaar, maar het wordt algemeen aangenomen dat bijvoorbeeld Megawati terughoudend was in het aanpassen van wetten omdat zij voortdurend rekening hield met de wil van de militairen. Op dit hoge niveau geldt een moeilijk te doorgronden systeem van geven en nemen. Het parlement wordt niet alleen door het leger ontmoedigd om al te drastische hervormingen door te voeren, ook parlementsleden zelf hebben soms redenen dit proces te vertragen, bijvoorbeeld omdat zij lid zijn van een conservatieve en/of islamitische partij.

³⁶⁴ 'Free!' *Tempo*, 8 maart 2004.

³⁶⁵ Interview 10 en 14.

De tegenstanders van verandering oefenen zo invloed uit op het juridische hervormingsproces, maar zorgen er vooral ook voor dat het stigma over communisme in stand blijft. Zij blijven benadrukken dat deze ideologie atheïstisch, on-Indonesisch en slecht is en behouden hiermee het discours over het gevaar van een heropleving daarvan. Ook dit belemmert de organisaties die proberen de discriminatie van oud-politieke gevangenen tegen te gaan. Zij willen dit discours tegenspreken maar lopen daarbij het gevaar zelf als communistisch of socialistisch bestempeld te worden. Al is het onderwerp van de kwestie 1965 steeds meer geaccepteerd in de Indonesische maatschappij, het communisme als ideologie is dit nog steeds niet. Als er van een organisatie een vermoeden bestaat dat deze het communisme als uitgangspunt heeft of erger nog, het verspreiden daarvan als doel, zal zij op allerlei manieren worden tegengewerkt.

Structurele ineffectiviteit

Voor een deel komt de ineffectiviteit van sommige initiatieven voort uit de opzet en aanpak van de organisaties zelf. NGO's opgezet door slachtoffers hebben soms de neiging in hun slachtofferrol te blijven hangen. Veel oudere mensen blijven opsommen op wat voor manieren zij beperkingen hebben ondervonden en welke gruwelijkheden zij hebben meegemaakt. In dit soort gesprekken worden ook complottheorieën over de betrokkenheid van de CIA en van Soeharto zelf bij de coup vaak uitgebreid uit de doeken gedaan. Zij willen hun verhaal kwijt, wat deels te verklaren is uit het feit dat zij getraumatiseerd zijn door de gebeurtenissen en dit jarenlang niet hebben kunnen uiten. Voor deze mensen zijn de bijeenkomsten en conferenties waarbij zij hun ervaringen met lotgenoten kunnen delen al een deel van de oplossing van het probleem, maar deze bijeenkomsten dragen weinig bij aan de actuele stand van zaken wat betreft onderzoek en wetgeving. Daarom menen sommige kritische waarnemers dat veel van deze organisaties zich alleen maar richten op hun eigen probleem en geen oog hebben voor meer actuele en ernstige schendingen van de mensenrechten, zoals die in Aceh en in Papua. Volgens deze mensen zijn sommige organisaties al blij als hun eigen positie verbeterd is en hebben zij daarna geen aandacht meer voor andere belangrijke kwesties.

Een ander probleem is de onervarenheid van veel nieuwe organisaties met het opzetten van een effectieve NGO. Dit hangt samen met wat veel mensen als de meest problematische erfenis van Soeharto zien, namelijk een totale onbekendheid met het geven

van kritiek. Historicus Jusuf Isak noemde dit het *proses kebodohan*, een proces waarbij de hele Indonesische maatschappij dom werd gehouden.³⁶⁶ Doordat kritiek in de pers en politieke oppositie jarenlang werden ingeperkt, moeten media en politici nu opnieuw leren hoe men effectief kritiek kan leveren. Hetzelfde geldt voor maatschappelijke organisaties. Deze bestonden onder Soeharto nauwelijks en werden streng gecontroleerd van bovenaf. De organisaties die sinds de Reformasi werden opgericht, moesten bij nul beginnen. Het kost hen moeite om een goede structuur op te zetten, fondsaanvragen te doen en effectief te lobbyen voor hun zaak bij de politiek.

³⁶⁶ Interview in OVT, radio 1, 31 oktober 2004

5.5 Toekomstblik

Wat de kwestie 1965 betreft kan het op dit moment in Indonesië maar één kant opgaan, namelijk vooruit. De vraag is vooral hoe lang dit zal duren. De discriminatoire wetten zullen in de toekomst zeker aangepast worden, al lijkt het verbod op communisme voorlopig nog onaantastbaar. Het is zeer onwaarschijnlijk dat er nog een opleving van anti-communistische sentimenten zal komen. Het leger, één van de grootste tegenstanders van verandering, neemt vanaf 2004 geen zetels in het parlement meer in. Tegelijk lijkt het onwaarschijnlijk dat de eindverantwoordelijken voor de massamoorden van 1965-1968 ooit terecht zullen staan. Het leger oefent namelijk nog steeds invloed uit op de politiek. Susilo Bambang Yudhoyono liet voordat hij president werd al weten wel voor hervormingen te zijn, maar niet bereid te zijn Soeharto en zijn familie op enige manier aan te pakken.³⁶⁷ Ook het feit dat de Orde Baru-partij Golkar in de algemene verkiezingen winst behaalde, doet vermoeden dat het veranderingsproces nog veel vertraging op zal lopen.

Veel mensen wachten in spanning af wie er plaats zal nemen in de nog op te zetten waarheids- en verzoeningscommissie. Het zal afhangen van de integriteit en daadkracht van deze mensen hoeveel waarheid wordt onthuld over de gebeurtenissen na de coup, hoe de daders gestraft worden en in hoeverre de slachtoffers aanspraak kunnen maken op compensatie. Zelfs als er een officieel onderzoek naar de gebeurtenissen zou worden ingesteld zou de waarheid over de omstandigheden van de massamoorden nooit helemaal bekend kunnen worden omdat het al zo lang geleden is dat veel bewijs, in de vorm van ooggetuigen en resten, verloren is gegaan. Wat betreft de discriminatoire wetgeving zullen initiatieven gericht op democratisering en hervormingen in het algemeen waarschijnlijk meer succes boeken dan slachtofferorganisaties. Er is wel veel steun voor het streven naar Reformasi, maar niet als dit specifiek meer ruimte voor (oud-) communisten betekent. Het scheelt in dit opzicht ook dat er nog altijd weinig druk van buitenaf is om veranderingen door te voeren in het belang van communisten, terwijl de Indonesische regering wel onder druk wordt gezet om tot financiële en democratische hervormingen te komen. Sinds 11 september 2001 is een andere internationale ontwikkeling van invloed op de situatie in Indonesië: de jacht op het terrorisme. Het terrorisme en radicalisme heeft de rol van “gevaar van binnenuit” van de communisten overgenomen.

³⁶⁷ Interview 15.

6. Conclusie

This is the outer bullet entrypoint.
This one inside.

11, 12. Een forensisch expert geeft commentaar op opgegraven resten van vermeende communisten

10. De kisten met opgegraven resten worden door tegenstanders in brand gestoken

bron: documentaire *Mass Grave*

6. Conclusie

In deze scriptie hebben we chronologische en thematische uiteenzettingen gevolgd om tot een beantwoording van de volgende vraag te komen:

Wat zijn de belangrijkste juridische en sociaal-economische veranderingen in Indonesië sinds de val van Soeharto wat betreft de discriminatie en stigmatisering van de slachtoffers van de nasleep van de vermeende communistische coup van 1965?

Een antwoord op deze hoofdvraag zal volgen uit een beantwoording van de verschillende subvragen die in de voorgaande hoofdstukken aan bod zijn gekomen. In de inleiding is deze scriptie in een kader geplaatst van de historische literatuur die analyseert hoe maatschappijen na een machtswisseling omgaan met grove schendingen van de mensenrechten van het voorgaande regime. Er werden verschillende mogelijkheden genoemd om te zorgen dat de slachtoffers van deze schendingen gecompenseerd worden. Wat bij dit proces van belang is, is hoe een maatschappij terugkijkt op de gebeurtenissen. Het werd duidelijk dat er zoiets bestaat als een collectief geheugen en dat dit geen losstaand iets is maar door leden van de maatschappij zelf gecreëerd en gebruikt kan worden.

In het tweede hoofdstuk moest de vraag “Wat is de voorgeschiedenis van de discriminatie?” beantwoord worden om te weten te komen wat er wordt bedoeld met de coup van 1965 en de nasleep daarvan. We hebben gezien dat de communistische partij in Indonesië, de PKI, in het begin weinig invloed had maar in de loop van de jaren vijftig van de vorige eeuw met behulp van president Sukarno steeds machtiger werd. Deze ontwikkeling verontrustte de militairen en islamitische groeperingen in het land. In 1965 verwachtte iedereen in Indonesië dat er een machtswisseling zou komen. De coup poging die op 30 september werd gepleegd door de Beweging van 30 September luidde inderdaad het tijdperk van Soeharto in. Bij deze vermeende coup werden zes topgeneraals om het leven gebracht. Al zijn er verschillende theorieën over wie er daadwerkelijk achter de coup zat, Soeharto beschuldigde de PKI ervan de verantwoordelijke te zijn en greep dit aan om de partij letterlijk te vernietigen. Door tactisch manoeuvreren wist hij binnen drie jaar het presidentschap over te nemen.

In hoofdstuk 3 kwam de discriminatie aan bod die het gevolg was van de coup en de machtsovername van Soeharto. In de eerste twee paragrafen werd de vraag “Wat hield de discriminatie in de tijd van Soeharto in?” beantwoord. Soeharto regeerde met harde hand. De staatsideologie Pancasila en strenge wetgeving boden hem middelen om elk oppositiegeluid de mond te snoeren. Hij ontleende legitimiteit aan het bereiken van stabiliteit en economische vooruitgang. Bovendien wees hij de PKI aan als de schuldige voor de moeilijke tijden in de jaren daarvoor. De communistische partij en ook het verspreiden van de communistische ideologie werden in 1966 verboden. Voor die tijd voltrok het drama zich echter al: naar schatting een half miljoen mensen werd vermoord op verdenking van “betrokkenheid” bij de coup of communistische sympathieën. Enkele honderdduizenden mensen werden om dezelfde redenen zonder enig proces jarenlang gevangen gehouden. Na hun vrijlating kregen zij de letters ET, voor ex-tapol, wat oud-politieke gevangene betekent, in hun identiteitsbewijs. Deze mensen werden op meerdere manieren beperkt in hun vrijheden en mogelijkheden. Dit gold niet alleen voor de oud-politieke gevangenen maar ook voor hun familieleden en anderen die er later nog van verdacht werden het communisme aan te hangen.

Deze groep mensen werd het slachtoffer van geïnstitutionaliseerde discriminatie: er werden wetten ingesteld om hen uit te sluiten van of te belemmeren in allerlei mogelijkheden. Zo genoten zij niet dezelfde vrijheid van beweging als andere burgers: zij moesten zich periodiek melden bij de plaatselijke autoriteiten en moesten aan strenge eisen voldoen om te mogen reizen. Ook ondervonden zij economische beperkingen omdat zij werden uitgesloten van werk in alle sectoren waarin zij teveel invloed zouden uitoefenen, zoals de overheid, het leger, de olie-industrie en het onderwijs. Kandidaten voor deze banen werden gescreend om vast te stellen of zij op geen enkele manier door het communisme beïnvloed waren. De jarenlange gevangenschap betekende voor de slachtoffers op zichzelf al inkomstenderving vanwege de niet ontvangen lonen en de afgenomen bezittingen waarvoor zij naderhand geen compensatie ontvingen.

De ex-tapol werden ook beperkt in hun vrijheid van meningsuiting. Zij mochten niet werken als journalist of publiceren. Het verbod op het verspreiden van de communistische ideologie werd door de machthebbers gebruikt om degenen die hen dwarszaten monddood te maken. Dit leidde tot zelfcensuur. In de politiek gold hetzelfde: ex-tapol mochten zich niet verkiesbaar stellen. Voor elke verkiezing werden een paar miljoen mensen die ooit als

ET bestempeld waren nogmaals gescreend om te bepalen of zij het communisme hadden afgezworen en mochten stemmen. Tienduizenden werden vervolgens van stemming uitgesloten. Daarnaast werd ook in de politiek een beschuldiging van communisme vaak gebruikt om een tegenstander in diskrediet te brengen.

Hiermee is duidelijk geworden wat de discriminatie onder Soeharto officieel inhield. In de praktijk werden de discriminatoire wetten echter zeer verschillend ingezet. Afhankelijk van de politieke omstandigheden in een bepaalde periode, de regio, de uitvoerende ambtenaren en de status van het slachtoffer werd de discriminatie strenger of minder streng toegepast. Om die reden ondervond lang niet iedereen evenveel last van de maatregelen. De interviews en andere bronnen hebben geen eenduidige informatie gegeven over historische trends in deze toepassing van discriminatoire wetgeving. Hier werden slechts enkele aanwijzingen van gegeven, zoals het feit dat de regels in periodes rond verkiezingen altijd strenger werden toegepast en er in de jaren van *keterbukaan* minder streng op werd toegezien.

In paragraaf 3.3 kwam de subvraag “Hoe begon de stigmatisering van de communisten en hoe werd deze in stand gehouden?” aan de orde. Voor veel slachtoffers was de stigmatisering de ergste vorm van discriminatie die hen trof. Vlak na de coup werd al snel een zeer negatief beeld verspreid van de communisten. Zij zouden gewelddadig, immoreel en anti-godsdienstig zijn en daarmee de normen en waarden van de Indonesische maatschappij ondermijnen. Dit beeld werd vooral verspreid door middel van een propagandacampagne van het leger, waarbij alsmaar de betrokkenheid van de communisten, en vooral van leden van de linkse vrouwenorganisatie Gerwani, bij de coup benadrukt werd. Gedurende de Orde Baru werd deze versie van het verhaal over de coup en dit beeld van de PKI op allerlei manieren gemeengoed gemaakt: via het onderwijs, musea en monumenten, feestdagen en culturele uitingen. Zo creëerde Soeharto een eenzijdige collectieve herinnering voor de Indonesische bevolking. Dit zorgde ervoor dat oud-politieke gevangenen en vermeende communisten niet alleen juridisch maar ook sociaal gemarginaliseerd werden. Het stigma en de juridische discriminatie versterkten elkaar.

In het vierde hoofdstuk hebben we gezien welke ontwikkelingen er op het gebied van “1965” hebben plaatsgevonden vanaf het einde van de Orde Baru tot 2005. De subvraag “Welke veranderingen hebben er na de Reformasi plaatsgevonden?” werd hier per president behandeld. Het veranderingsproces begon al onder Soeharto, onder invloed van de periode

van *keterbukaan* en door druk vanuit het buitenland in het begin van de jaren negentig. Hij liet een nationale mensenrechtencommissie opzetten, liet enkele politieke gevangenen vrij en schafte de regeling die de letters ET in identiteitsbewijzen van oud-politieke gevangenen verplicht stelde af. Na een korte periode van extra openheid volgde echter weer meer repressie in de laatste jaren van Soeharto en de afgeschafte regels over de ET-identiteitskaarten werden nog altijd uitgevoerd.

Van Habibie, die het ambt overnam na de val van Soeharto in mei 1998, werd verwacht dat hij vooral hervormingen zou doorvoeren in het kader van de Reformasi Total. De grootste verandering in zijn regeertijd betrof de toegenomen openheid over de coup en over de massaslachting die volgde. Ook gold er meer vrijheid van meningsuiting voor de pers en konden er allerlei organisaties worden opgericht die opkwamen voor de belangen van de slachtoffers. Onder Habibie werden tevens de laatste politieke gevangenen vrijgelaten. Toch werden communisten nog altijd gestigmatiseerd. Dit was nog duidelijker merkbaar tijdens het bewind van Wahid, die na de verkiezingen van 1999 president werd. Wahid probeerde zelf veel hervormingen door te voeren in het belang van de slachtoffers van “1965”. Ten eerste liet hij de bannelingen weten dat zij naar hun land mochten terugkeren en daarbij hun burgerschap zouden terugkrijgen. Ten tweede bood hij officieel excuses aan voor de massaslachting. Ten derde hief hij het instituut dat de screening van vermeende communisten uitvoerde, Bakorstanas, op en schafte hij de wetgeving over deze screening af. Zijn voorstel om ook het verbod op communisme onder de loep te nemen werd echter met veel protest en grote anti-communismedemonstraties ontvangen. Dat Wahid het herstel van de rechten van communisten propageerde was één van de redenen waarom hij in juli 2001 in een bijzondere zitting van het volkscongres werd afgezet.

Veel slachtoffers hadden hoge verwachtingen van Wahid's opvolger Megawati, omdat zij als dochter van oud-president Sukarno zelf ook was beperkt in haar mogelijkheden tijdens het bewind van Soeharto. Zij kwam echter nauwelijks op voor de rechten van oud-politieke gevangenen. De PDI-P, de partij van Megawati, wilde in 2003 voorstellen om het verbod op communisme bij de laatste zitting van het volkscongres op te heffen, maar zij trok dit voorstel vlak voor de zitting in. De veranderingen die tijdens de regeerperiode van Megawati werden doorgevoerd waren vooral te danken aan de inspanningen van verschillende organisaties die zich hiervoor inzetten. Zij stuurden bijvoorbeeld brieven en spanden rechtszaken aan om wetten te veranderen. Zo werd het artikel van de kieswet

waarin vermeende communisten verboden werd zich verkiesbaar te stellen in 2004 door het Constitutioneel Hof onwettig verklaard. In hetzelfde jaar werd er een wet over instelling van een waarheids- en verzoeningscommissie aangenomen. Verder kwam er in de culturele sfeer steeds meer erkenning voor de slachtoffers van de massaslachting. In de eerste maanden nadat Susilo Bambang Yudhoyono in oktober 2004 het presidentschap aannam, zijn er weinig nieuwe veranderingen geweest. Wel is duidelijk dat in 2005 het stigma van de communisten aan kracht heeft ingeboet, omdat dit in het openbaar nauwelijks nog benadrukt wordt.

Om te kunnen inschatten hoe het veranderingsproces zich in de toekomst zal ontwikkelen hebben we in hoofdstuk 5 gekeken naar de verschillende organisaties en groepen mensen die zich hiermee bezighouden. De subvraag die hier behandeld werd, was “Welke groepen in de maatschappij houden zich na 1998 met deze kwestie bezig en welke doelen streven zij na?” Deze groepen werden gepresenteerd op basis van een indeling volgens de VN-richtlijnen voor het bereiken van herstel voor de slachtoffers van grove schendingen van de mensenrechten. Deze richtlijnen werden in paragraaf 5.1 toegelicht. In 5.2 kwamen de verschillende groepen in Indonesië aan bod. Het eerste doel, restitutie, werd nagestreefd door verschillende zelfhulpgroepen die (oud-) politieke gevangenen sociaal-economische steun boden en streden voor hun vrijlating. Tegenwoordig richten deze groepen zich net als sommige individuen en andere organisaties op het herstellen van de rechten van oud-politieke gevangenen door discriminatoire wetgeving af te schaffen. Vooral enkele samenwerkingsverbanden hebben op dit gebied succes geboekt.

Er zijn slechts enkele initiatieven genomen om het tweede doel, compensatie, te bereiken, vooral omdat het nog te vroeg en daarom onhaalbaar lijkt om dit aan te kaarten in de huidige Indonesische maatschappij. Het lijkt erop of het derde doel, medische en psychische hulp, door niemand wordt nagestreefd voor de slachtoffers van 1965. Er wordt wel therapie geboden aan slachtoffers van recente rampen, maar het belang hiervan wordt pas sinds kort ingezien. Voor het bereiken van genoegdoening, het vierde doel, worden wel veel verschillende initiatieven genomen. Er zijn organisaties die zich richten op het onthullen van de waarheid, bijvoorbeeld door het houden van interviews en het opgraven van massagraven. Andere organisaties proberen deze waarheid bekend te maken door bijvoorbeeld ooggetuigenverslagen te publiceren. NGO's in binnen- en buitenland proberen verder genoegdoening te bereiken door de kwestie 1965 bekend te maken aan het grote

publiek. Dit doen zij door middel van publicaties, door te lobbyen op de jaarlijkse zitting van de mensenrechtencommissie van de VN, door documentaires uit te brengen en door met mensen in discussie te gaan. Nog een manier om genoegdoening te bereiken is door erkenning van het leed van de slachtoffers door de regering. Wahid heeft als president zijn excuses aangeboden en er wordt gewerkt aan herziening van de geschiedenisboeken voor scholen, maar verder worden de vermeende communisten nog altijd als gevaar en niet als slachtoffer gepresenteerd.

Een vijfde doel, het voorkomen van herhaling van grove schendingen van mensenrechten, wordt nagestreefd door een scala aan organisaties dat na de Reformasi is opgezet en hervormingen en democratisering nastreeft. Deze organisaties richten zich niet specifiek op de rechten van vermeende communisten maar op de staatsinrichting op zich, en bereiken daarmee wel vaak verandering. Een zesde doel dat niet in de VN-richtlijnen wordt genoemd is verzoening. Er bestaan in Indonesië drie bijzondere initiatieven op dit gebied. Syarikat is een jongerengroep binnen de islamitische organisatie NU die probeert onder de ouders en nabestaanden van de massaslachting van 1965-1966 begrip voor elkaar te kweken. Het FSAB is een forum van kinderen van bekende ouders en slachtoffers van de coup die de boodschap van verzoening willen verspreiden. Tot slot wordt er op dit moment gewerkt aan het opzetten van een waarheids- en verzoeningscommissie om schendingen van de mensenrechten onder Soeharto te onderzoeken. Het is nog onduidelijk wat deze commissie zal betekenen voor de kwestie 1965.

In paragraaf 5.3 en 5.4 werd de subvraag “Welke factoren hebben een positieve of negatieve invloed op het veranderingsproces?” beantwoord. De eerste van vier factoren die het veranderingsproces versnellen is de sfeer van de Reformasi. Sinds de val van Soeharto worden initiatieven om hervormingen en democratisering te bereiken algemeen gesteund, zolang deze er niet specifiek op gericht zijn het communisme meer ruimte te bieden. Samenwerking is een tweede factor ten gunste van het veranderingsproces: verschillende organisaties hebben door samenwerking met succes druk kunnen uitoefenen op de regering om wetten te veranderen. Een derde factor is de steun van bekende en alom gerespecteerde mensen. Dit bevordert tegelijk de vierde factor die het veranderingsproces versnelt, namelijk de langzame mentaliteitsverandering waarbij Indonesiërs de oud-communisten weer als mensen gaan zien in plaats van als gevaarlijke spoken.

Er zijn echter ook vier factoren die het veranderingsproces beperken. Ten eerste werken de organisaties niet altijd samen maar bestaat er onenigheid over uitgangspunten, doelen en methodes. Ten tweede kampen veel organisaties met een gebrek aan fondsen. De strijd om het binnenhalen van donorgeld leidt weer tot conflicten en andersom zijn conflicten er soms de oorzaak van dat donoren geen geld meer geven. Ten derde bestaan er groepen in de maatschappij die het veranderingsproces actief tegenwerken, namelijk sommige politieke partijen, islamitische organisaties en het leger. Een laatste beperkende factor is de structurele ineffectiviteit van sommige organisaties die voortkomt uit onervarenheid. Ook zijn deze organisaties soms zo gericht op het uiten van hun verhaal dat zij niet effectief hervormingen na kunnen streven. In paragraaf 5.5 werd tot slot de vraag “Welke conclusies vallen er te trekken over het proces van verandering voor de discriminatie en stigmatisering van vermeende communisten en wat voorspelt dit voor de toekomst?” beantwoord. De huidige ontwikkelingen geven reden tot optimisme al zou het veranderingsproces aanzienlijk sneller kunnen gaan dan nu het geval is.

Al het voorgaande draagt bij aan een antwoord op de hoofdvraag van deze scriptie. Deze hoofdvraag was: wat zijn de belangrijkste juridische en sociaal-economische veranderingen in Indonesië sinds de val van Soeharto wat betreft de discriminatie en stigmatisering van de slachtoffers van de nasleep van de vermeende communistische coup van 1965? Concluderend kunnen we zeggen dat de belangrijkste veranderingen van de afgelopen jaren in de culturele sfeer te vinden zijn: de toegenomen openheid over het onderwerp is het voornaamste resultaat van de inspanningen van vele organisaties die zich met “1965” bezighouden. Langzaam wordt de collectieve herinnering van de coup en de nasleep daarvan gecorrigeerd. Men erkent dat er meerdere versies van het verhaal zijn. Dit lijkt een eerste en vereiste stap te zijn voordat aan de andere mogelijkheden die in de VN-richtlijnen voor herstel voor de slachtoffers van grove schendingen van mensenrechten worden genoemd, begonnen kan worden.

Tegelijk zijn er op andere gebieden ook al stappen genomen. Naast het feit dat sommige discriminatoire wetgeving in de praktijk niet meer wordt uitgevoerd zijn enkele wetten ook daadwerkelijk afgeschaft. Wel gaat dit proces van juridische hervormingen veel langzamer dan sommige andere hervormingen die in het kader van de Reformasi doorgevoerd zijn. Dit komt vooral door het stigma dat communisten nog altijd met zich meedragen. Al wordt de Orde Baru-versie van de geschiedenis in twijfel getrokken en

worden communisten in het openbaar nauwelijks nog als zwart schaap gebruikt, het beeld dat men heeft van deze ideologie als een gevaar voor het land is nog steeds sterk aanwezig. Het verschil met enkele jaren geleden is dat dit stigma nu niet meer tegen specifieke personen wordt gebruikt maar slechts als loze dreiging geuit wordt. Het betekent wel dat het in Indonesië voorlopig onmogelijk is een communistische of zelfs socialistische partij op te richten en dat pogingen om dergelijk gedachtegoed te verspreiden weinig steun krijgen.

Er zijn enkele redenen om aan de nauwkeurigheid van deze conclusie te twijfelen. Een eerste kanttekening betreft de subjectiviteit van de gebruikte bronnen. Leden en rapporten van mensenrechtenorganisaties zouden een situatie erger kunnen schetsen dan zij in werkelijkheid is. Mijn verblijf in Indonesië duurde niet lang genoeg om de verkregen informatie over beperkingen van ex-tapol met eigen ervaringen te toetsen. Ten tweede wordt deze conclusie, zoals in de inleiding al uitgelegd werd, getrokken op basis van informatie afkomstig van verschillende bronnen uit de hoofdstad Jakarta. Het is goed mogelijk dat in andere delen van Indonesië andere werkelijkheden gelden. In sommige gebieden zal de kwestie 1965 een veel kleiner probleem vormen, in andere gebieden was dit juist een verschrikkelijk drama en is het taboe hierover bij lange na niet verbroken. Het zou een interessant vervolgonderzoek zijn om de hier gebruikte vragen in andere gebieden te stellen.

Een ander onderwerp wat meer aandacht verdient is de aannname van de VN-richtlijnen voor het bereiken van herstel voor de slachtoffers van grove schendingen van de mensenrechten. Deze richtlijnen zijn zeer recentelijk, in april 2005, aangenomen. Het zou erg interessant zijn om te kijken in hoeverre verschillende naties na machtswisselingen de slachtoffers van grove schendingen van mensenrechten, gepleegd door het eerdere regime, hebben gecompenseerd volgens de nieuwe VN-richtlijnen. Mogelijk zouden hier conclusies uit kunnen volgen over welke reacties het meest effectief zijn in het bereiken van herstel voor de slachtoffers in verschillende contexten.

Ter afsluiting van deze scriptie kijk ik kort terug op het proces waarmee dit onderzoek tot stand is gekomen. Doorgaans pak ik opdrachten zeer gestructureerd aan en hoef ik geen stukken tekst te schrappen of opzetten om te gooien. Bij het laatste en grootste werkstuk van mijn studie presteerde ik het echter om alles in de omgekeerde volgorde te doen. Ik begon met het houden van interviews en ging me vervolgens inlezen om tot een redelijke opzet te komen. Aan het einde van het schrijfsproces besloot ik dat er toch wel een

theorie was die een mooi kader voor mijn scriptie zou vormen. Deze werkwijze had voor- en nadelen.

Door te beginnen met de interviews ging het onderwerp meteen leven. Daarbij had ik niet veel keus om dit anders te plannen aangezien ik de interviews moest houden op het moment dat ik in Indonesië was, vlak nadat ik een onderwerp bedacht had waarover ik nog maar weinig gelezen had. Vanzelfsprekend heb ik in de afgelopen maanden een aantal keer gebaald dat ik sommige vragen niet met terugwerkende kracht kon stellen. Omdat ik tot het einde toe onzeker was over welke theorieën ik het beste aan kon wenden voor deze scriptie werd ik in de loop van de tijd wat onrustig, maar toen ik de juiste literatuur eenmaal gevonden en gebruikt had, gaf dat een geweldig gevoel van inzicht dat mooi samenviel met de afsluiting van het geheel. Ik heb met heel veel plezier en aanhoudende interesse aan deze scriptie gewerkt. Bij het idee dat ik het helemaal overnieuw zou moeten doen is mijn eerste gedachte niet “dat nooit!” maar eerder “leuk! Dan zou ik het heel anders aanpakken!”. Daaruit concludeer ik dat ik veel geleerd heb over het plannen, organiseren, uitvoeren en overbrengen van een onderzoek zoals dat wat u in handen heeft.

Literatuurlijst

Kranten en tijdschriften

Agence France Presse

Courier Mail

De Tijd

De Volkskrant

Herald Sun

Het Financieele Dagblad

Inside Indonesia

IPS

New Straits Times

Tapol Bulletin

Tempo

The (Weekend) Australian

The Jakarta Post

Trouw

United Press International

Bronnen

Adam, Asvi Warman. "History, nationalism, and power." In *Social Science and Power in Indonesia*, edited by Vedi R. Hadiz and Daniel Dhakidae. Singapore: Equinox Publishing, 2005.

Adam, Asvi Warman. "The year that never ended." In *Violent Internal Conflicts in Asia Pacific: histories, political economies and policies*, edited by Dewi Fortuna Anwar, Hélène Bouvier, Glenn Smith en Roger Tol. Jakarta: Yayasan Obor Indonesia, 2005.

Anderson, Benedict R., Ruth T. McVey en Frederick P. Bunnell. *A preliminary analysis of the October 1, 1965, coup in Indonesia*. Ithaca, N.Y.: Cornell University, 1971.

- Augenbraum, Harold. "Fear of the word: a conversation with Will Schwalbe on publishing Pramoedya Ananta Toer." *Manoa : a pacific journal of international writing* 2000, no. 1 (2000): 183-192.
- Blascovich, Jim, Wendy B. Mendes, Sarah B. Hunteren Brian Lickel. "Stigma, threat, and social interactions." In *The social psychology of stigma*, edited by Todd F. Heatherton. New York: Guilford Press, 2000.
- Brackman, Arnold C. *Indonesia: Suharto's road*. New York: American-Asian Educational Exchange, 1973.
- Budiardjo, Carmel. *Surviving Indonesia's gulag: a Western woman tells her story*. London: Cassell, 1996.
- Budiawan. "Breaking the immortalized past. Anti-communist discourse and reconciliatory politics in post-Suharto Indonesia." Ph. D., National University of Singapore, 2003.
- Connerton, Paul. *How societies remember*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1989.
- Cribb, Robert, ed. *The Indonesian Killings of 1965/6: Studies from Java to Bali*. 2 ed. Vol. 21. Clayton, Victoria, Australia: Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, 1991.
- Cribb, Robert B.en Colin P. M. Brown. *Modern Indonesia: a history since 1945*. London: Longman, 1995.
- Crouch, Harold A. *The army and politics in Indonesia*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1978.
- Dake, Antonie C. A. *In the spirit of the Red Banteng: Indonesian communists between Moscow and Peking, 1959-1965*. 2nd ed. Jakarta: Aksara Karunia, 2002.
- Damian, Eddyen Robert N. Hornick. "Indonesia's Formal Legal System: An Introduction." *The American journal of comparative law: a quarterly* (1972).
- Dijk, Kees van. *A country in despair: Indonesia between 1997 and 2000*. Leiden: KITLV Press, 2001.
- Dovidio, John F., Brenda Majoren Jennifer Crocker. "Introduction and overview." In *The social psychology of stigma*, edited by Todd F. Heatherton. New York: Guilford Press, 2000.
- Elias, N.en J. L. Scotson. *The established and the outsiders: a sociological enquiry into community problems*. London: Cass, 1965.
- Elson, Robert. E. *Suharto: a political biography*. 1 ed. Cambridge: Cambridge U.P., 2002.

- Feith, Herbert. "A blot on the "New Order's" record: the fate of 80.000 political prisoners in Indonesia." 1968.
- Fentress, Jamesen Chris Wickham. *Social memory*. Oxford etc.: Blackwell, 1992.
- Ganie-Rochman, Meuthia. *An uphill struggle: advocacy NGOs under Soeharto's New Order*. Depok: LabSosio, 2002.
- Gerakan 30 September, pemberontakan Partai Komunis Indonesia: latar belakang, aksi, dan penumpasannya*. Jakarta: Sekretariat Negara Republik Indonesia, 1994.
- Gillis, John Randall. *Commemorations: the politics of national identity*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994.
- Halbwachs, Maurice. *Het collectief geheugen*. Translated by Mark Elchardus. 1e ed. Leuven; Amersfoort: Acco, 1991.
- Havelaar, Ruth. *Inkwartiering*. Translated by Edith van Dijk. Breda: De Geus, 1992.
- Hering, Bob B. *Soekarno: founding father of Indonesia, 1901-1945*. Leiden: KITLV Press, 2002.
- Hilton, Chris. "Shadowplay: Indonesia's year of living dangerous." Australië: Hilton Cordell Productions, 2001.
- Human Rights Watch/Asia. "Indonesia: impact of U.S. involvement in 1965." 6. New York: Human Rights Watch/Asia, 1990.
- Amnesty International. "Indonesia: the 1965 prisoners: a briefing." 5 , [3]. London: Amnesty International, 1995.
- Amnesty International. "Indonesien: ein Bericht von Amnesty International." 184. Baden-Baden: Amnesty International, 1977.
- Latief, Abdul. "I, the accused." *Manoa : a pacific journal of international writing* 12, no. 1 (2000): 193-198.
- Link, Bruce G.en Jo C. Phelan. "Conceptualizing Stigma." *Annual Review of Sociology* 27, no. 1 (01 01) (2001): 363 (23).
- Lowenthal, David. *The past is a foreign country*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1985.
- Minow, Martha. *Between vengeance and forgiveness: facing history after genocide and mass violence*. Boston, MA: Beacon Press, 1998.
- Noer, Arifin C. "Penumpasan Pengkhianatan G30S/PKI." Indonesia: Pusat Produksi Film Negara, 1984.

- Novak, Manfred. "The right to reparation of victims of gross human rights violations." In *Human Rights in Development, yearbook*, edited by Ulrich en Krabbe. The Hague: Kluwer Law International, 2001.
- Human Rights Watch/Asia. "Human rights in Indonesia and East Timor." Washington, D.C.: Human Rights Watch/Asia, 1989.
- O'Rourke, Kevin. *Reformasi: the struggle for power in post-Soeharto Indonesia*. Crows Nest: Allen & Unwin, 2002.
- Pilger, John. *The new rulers of the world*. 2 ed. London: Verso, 2003.
- Proletariyati, Ribka Tjiptaning. *Aku bangga jadi anak PKI*: Cipta Lestari, 2002.
- Rambadeta, Lexy Junior. "Mass Grave." 26 mins. Indonesia: Off Stream Productions, 2002.
- Schwarz, Adam. *A nation in waiting: Indonesia's search for stability*. 2e ed. Boulder, Colorado: Westview Press, 2000.
- Article 19, International Centre Against Censorship. "Surveillance and suppression: the legacy of the 1965 coup in Indonesia." In *Censorship news*, 16: Article 19, International Centre Against Censorship, 1995.
- International Commission of Jurists. "Indonesia and the rule of law: twenty years of "New Order" government: a study." XII, 208. London: International Commission of Jurists, 1987.
- Wertheim, W. F. "Indonesia before and after the Untung Coup." *Pacific affairs : an international review of the Far East and Pacific area* 39, no. 1 (1966): 115-127.
- Wieringa, Saskia. *Sexual politics in Indonesia, Institute of Social Studies series*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.

Bijlage I: kaart van Indonesië

bron: website CIA <http://www.cia.gov/cia/publications/facebook/geos/id.html>

Bijlage II: lijst met geïnterviewde personen

1. Gustaf Dupe

- Voorzitter van KAP T/N, *Komite Pembebasan Tapol/Napol*, het Actiecomité voor de bevrijding van politieke gevangenen.
- Voorzitter van POKJA PLP-PGI, *Kelompok Kerja Pelayanan Lembaga Pemasyarakatan-Persekutuan Gereja Indonesia*, de Werkgroep voor service aan gevangenen.
gesproken in Jakarta op 25 maart 2004

2. Johnson Panjaitan

- Vice-voorzitter voor juridische hulpverlening en advocacy bij PBHI, *Perhimpunan Bantuan Hukum dan Hak Asasi Manusia Indonesia*, de Indonesische Vereniging voor Juridische bijstand en Mensenrechten
gesproken in Jakarta op 26 maart 2004

3. Tjasman bin Setyo Prawiro, Sarno, Suripto en Mudjayin

- Voorzitter en andere leden van LPR-KROB, *Lembaga Perjuangan Rehabilitasi Korban Rezim Orde Baru*, het Instituut dat strijdt voor de Rehabilitatie van de Slachtoffers van het Orde Baru-Regime.
gesproken in Jakarta op 29 maart 2004

4. Ester Indahyani Jusuf

- Voorzitter van *Yayasan Kasut Perdamaian*, de Stichting voor Schoeisel van de Vrede.
- Voorzitter van SNB, *Yayasan Solidaritas Nusa Bangsa*, de Stichting voor Solidariteit van Land en Volk.
gesproken in Jakarta op 31 maart 2004

5. Salahuddin Wahid

- Vice-voorzitter van KomnasHAM, Komisi Nasional Hak Asasi Manusia, de nationale mensenrechtencommissie.
- Hoofd van het onderzoeksteam naar de gebeurtenissen op de strafkolonie Buru.
gesproken in Jakarta op 21 april 2004

6. Suryo Susilo, Sugiarto Supardjo en Arief Moenandar

- Voorzitter, vice-voorzitter en lid van FSAB, *Forum Silaturahmi Anak Bangsa*, het Forum voor Vriendschappelijke Contacten tussen Kinderen van het Volk.
gesproken in Jakarta op 22 april 2004

7. Monica Tanuhandaru

- Lid van IOM, International Organization for Migration
gesproken in Jakarta op 23 april 2004

8. dr. Ribka Tjiptaning, Setiadi Rekso Prodjo, Johan Pakasi en Bambang

- Voorzitter en Leden van Pakorba, *Paguyuban Korban Orde Baru*, de Vereniging van de slachtoffers van de Orde Baru en van LPKP, *Lembaga Penelitian Korban Peristiwa 65*, het Instituut voor onderzoek voor slachtoffers van de gebeurtenissen van 1965.

gesproken in Jakarta op 24 april 2004

9. Nursyahbani Katjasungkana

- Mensenrechtenadvocate, voorzitter van LBH-APIK, *Lembaga Bantuan Hukum Asosiasi Perempuan Indonesia untuk Keadilan*, het Instituut voor rechtshulp voor vrouwen.

- Lid van meerdere andere mensenrechtenorganisaties, waaronder LADI, *Lembaga Anti Diskriminasi Indonesia*, het Indonesisch anti-discriminatie instituut.

- Lid van het parlement, DPR.

gesproken in Jakarta op 28 april 2004

10. Baskara T Wardaya

- Docent geschiedenis op de Sanata Dharma Universiteit in Yogyakarta, schrijver van het boek "Marx muda", over de jonge Marx.

gesproken in Yogyakarta op 8 juni 2004

11. Budi Santoso

- Docent geschiedenis op de Sanata Dharma Universiteit in Yogyakarta, specialiteit militaire geschiedenis.

gesproken in Yogyakarta op 8 juni 2004

12. Rachland S. Nashidik

Program Director van Imparsial (The Indonesian Human Rights Watch)

gesproken in Jakarta op 10 juni 2004

13. Hilmar Farid

Historicus, redigeerde het boek *Tabun yang tak pernah berakhir* over ervaringen van slachtoffers.

gesproken in Jakarta op 11 juni 2004

14. Soenarno T. Hardjono, Sjamsoe Bachri, Lestari en Sujinah

Leden van LPKP *Lembaga Penelitian Korban Peristiwa 65*, het Instituut voor onderzoek voor slachtoffers van de gebeurtenissen van 1965.

gesproken in Jakarta op 11 juni 2004

15. Witaryono S. Reksoprodjo

Coordinator van het Forum ter coördinatie van advocacy teams en het instituut dat strijdt voor rehabilitatie van de slachtoffers van '65, *Forum Koordinasi Tim-Tim Advokasi dan Lembaga Perjuangan Rehabilitasi Korban 65*.

gesproken in Jakarta op 11 juni 2004

16. Ibu Ade Rostina Sitompoel

Mensenrechtenactiviste onder andere voor Humaika, *Himpunan Masyarakat Indonesia untuk Kemanusiaan*, Indonesische vereniging voor mensenrechten.

gesproken in Jakarta op 21 juni 2004

17. Amarzan Loebis en Arief Zulkifli

Senior redacteur en journalist bij het tijdschrift *Tempo*.

gesproken in Jakarta op 21 juni 2004

18. A.S. Burhan en Waidl

Leden van Syarikat, *Masyarakat Santri untuk Advokasi Rakyat*, de Santri (gewijde moslims) gemeenschap voor *advocacy* van het volk.
gesproken in Jakarta op 22 juni 2004

19. Lexy Junior Rambadeta

Filmmaker, maakte de documentaire *Mass Grave* en werkte mee aan de documentaire *Shadowplay*.
gesproken in Jakarta op 23 juni 2004

20. Asvi Warman Adam

Historicus, schreef boeken over de Orde Baru-tijd.
gesproken in Jakarta op 25 juni 2004

21. Hersri Setiawan

Vertaler, ex-tapol wonend in Nederland, schreef een boek over zijn ervaringen.
gesproken in Kockengen op 12 augustus 2004

22. Prof. Martin van Bruinessen

Islamdeskundige, werkzaam voor het International Institute for the study of Islam in the modern world.
gesproken in Utrecht op 13 januari 2005

23. Prof. dr. Henk Schulte Nordholt

Indonesiëdeskundige, werkzaam voor het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde.
gesproken in Leiden op 24 januari 2005

24. Martha Meijer

Directeur van het HOM, Humanistisch Overleg Mensenrechten.
gesproken in Utrecht op 25 januari 2005

25. Liem Soei Liong

Historicus en mensenrechtenactivist voor Tapol, the Indonesia Human Rights Campaign.
gesproken in Amsterdam op 4 april 2005

Bijlage III: vragen voor de interviews

Hieronder staan de vragen die ik aan de meeste geïnterviewde mensen gesteld heb, voor zover ze op die persoon of organisatie van toepassing waren. De interviews heb ik in het Engels, Nederlands, Indonesisch of een mengeling daarvan gehouden, wat niet altijd gemakkelijk was. Elk interview verliep anders, maar ik heb geprobeerd altijd zo veel mogelijk van de vragen te stellen door de mensen zelf te laten praten. De laatste vraag over het FSAB was een beetje provocerend bedoeld om een idee te krijgen van de verhoudingen tussen de organisaties onderling.

over de organisatie

1. Wat is het doel van uw organisatie en wat is uw relatie tot het onderwerp (van discriminatie van slachtoffers van de nasleep van de coup in 1965)?
2. Welke acties onderneemt uw organisatie om dit doel te bereiken?

over de coup en de nasleep daarvan

3. Wat zijn uw eigen ervaringen?
4. Hoe ziet u de gebeurtenissen van 1965-'66?
5. Kunt u me iets vertellen over de discriminatie van ex-tapol of ex-PKI-leden in de praktijk?
6. Heeft u ook concrete voorbeelden uit de laatste paar jaren?

over het veranderingsproces

7. Wat is er veranderd aan de discriminatie sinds 1998?
8. Welke gevolgen denkt u dat de uitspraak van het Constitutioneel Hof van maart 2004 zal hebben? Weet u van andere zaken die worden aangekaart bij het Constitutioneel Hof?
9. Verwacht u meer veranderingen in de nabije toekomst, rekening houdend met de groepen die misschien tegen dit veranderingsproces zijn? Wat zijn de belangrijkste stappen die genomen moeten worden en wat ziet u daarbij als prioriteit?
10. Wat verwacht u van een eventuele waarheids- en verzoeningscommissie?

over het stigma

11. Waarom denkt u dat het stigma over communisme nog altijd bestaat?
12. Wat doen de regering of andere groepen mensen om dit stigma in stand te houden?

over andere organisaties

13. Kent u nog andere mensen of organisaties die mij meer informatie zouden kunnen geven?
14. Waarom denkt u dat sommige van deze organisaties elkaar tegen lijken te werken?
15. Kent u het FSAB (Forum Silaturahmi Anak Bangsa)? Wat vindt u van dit initiatief en welk resultaat verwacht u dat dit zal hebben?